

1600-1700 YILLARINDA ARAPLAR, TÜRKLER VE İRANLILAR ARASINDA BASRA ŞEHİRİ*

Rudi Matthee**
(Çev. İlker Külbilge)***

Giriş

Kara ticareti vasıtasıyla Bağdat üzerinden hem Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca merkezleriyle hem de Safevî İrani'ndeki Şîrâz ve İsfahan ile, ayrıca deniz ticareti sayesinde de Batı Hint Okyanusu havzasındaki Sûrat'tan Muhâ'ya kadar uzanan ticaret merkezleriyle bağlantısı bulunan Basra, 1546 yılında sembolik olarak Osmanlı kontrolü altına alındı ve bu gelişmenin ardından 17.yüzyıl'da Basra Körfezi'nin en önemli liman kentlerinden birine dönüştü.

Erken modern dönemlerin Basra'sı büyük ölçüde Arap Müslümanlardan müteşekkil nüfusuyla oldukça büyük bir şehirdi ve bu nüfusun çoğunluğu, siyah kıyafetler giyen ve yiyecekleri genelde kurutulmuş hurma ve mayasız ekmekten ibaret olan fakir insanlardı.¹ Fakat şehrin nüfusu Arapların yanı sıra bir hayli Hintli'yi ve Ermeni'yi, “*Komisyonculuk ve Döviz işleriyle*” geçinen epeyce Yahudi'yi de kapsıyor, ayrıca Hz. Yahya'ya hürmetkâr gnostik bir itikadın müntesibi olan Sâbîiler yani diğer ismiyle Mandenler gibi önemli bir ekalliyeti de ihtiva ediyordu.² Pedro

* **Makalenin orijinal künyesi:** Rudi Matthee, “Between Arabs, Turks and Iranians: The town of Basra, 1600-1700”, *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69, 1 (2006), ss.53-78. Bu çalışma için yapılan araştırma kısmen Leiden ve Delaware üniversitelerinin müşterek bir seyahat bursu sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca *Gülşen-i hülefâ*'nın bir fotokopisini sağlayan Dina Rizk Khoury'e, makalenin ilk taslağı hakkındaki yorumları için João Teles e Cunha'ya ve Pensilvanya Üniversitesi'nde 7 Ekim 2005 tarihinde yapılan Basra Körfezi bölgesindeki sınırlar hakkındaki konferansta bu makaleye dayanan sunuma dair yorumları için konferans iştirakçilerine de teşekkür etmek isterim.

** Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, matthee@udel.edu

*** Dr. Öğretim Görevlisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, Manisa / Türkiye, kulbilgeilker@gmail.com

Çeviri esnasında yardımını gördüğüm Türkan Dadioğlu'na ve çeviriyi kontrol edip hatalarımı düzeltme inceliği ve sabrını gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çeviride geçen Farsça-Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

¹ Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Teixeira*, çeviri ve açıklama William F. Sinclair, London 1902, s.28.

² Sâbîilerin 1660'larda şehir ve çevresindeki sayıları 8.000 ile 9.000 arasında tahmin edilmiştir, bkz. Anonim (ed.), *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth*

Teixeira kalenin içindeki ve dışındaki evlerin sayısını 1604'de yaklaşık on bin olarak tahmin etmiştir. Basra'nın aşağı yukarı 50.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğuna işaret eden bu rakam, şehri bu cihetle o dönemin Basra Körfezi'ndeki en büyük liman kenti yapmaktadır.³ Bu rakam, 1660'larda Basra'da mukim Karmelit rahipleri tarafından şehrin nüfusuna ilişkin verilen 50.000 ile 60.000 arasındaki rakam ile de uyumludur.⁴ Basra, oldukça büyük bir şehir merkezi olmasının yanı sıra her şeyden önce de bir ticaret merkeziydi. Basra üzerinden yapılan ticaret bölgenin en önemli ihraç ürünü olan hurmayı kapsamakta ayrıca şeker, kahve ve en önemlisi de muazzam miktardaki Hindistan mensucatı gibi mühim maddelerin ithalatını ihtiva etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan ile arasındaki yapısal ticaret açığını telafi etmek için Alt Kıta'ya aynı zamanda büyük miktarda külçe altın ve sikke gönderirken Basra da bu değerli maden ticaretinde önemli bir ara istasyon vazifesi gördü.

Bu önemli konumuna rağmen 17.yüzyıl Basra'sı hakkında çok az şey biliyoruz ve şehrin 16.yüzyıldaki dönemine ilişkin yayımlanmış olan dağınık ve makale boyutundaki çalışmalar⁵ ile Abdullah Thabit'in yeni tarihli kitabına konu olan dönemin (18.yüzyılın) arasında da büyük bir zaman fasılası bulunmaktadır. Thabit'in kitabı, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'dan kalan vesikaların ehemmiyet arz etmeye başladığı 1722 senesi ile yerel güçlerin; bütün limanın ve bölgenin ticari kaderini büyük ölçüde belirledikleri dönemin sonuna işaret eden 1795 yılı arasındaki zaman zarfında Basra limanının ve şehrinin durumunu incelemektedir.⁶ Stephen Hemsley Longrigg'in *Four Centuries of Modern Iraq* isimli çalışması ise yayımlanmasından seksen yıl sonra bile mezkûr ara dönem açısından Basra'nın siyasi tarihi için zorunlu başvuru eseri olmayı sürdürüyor.⁷ Longrigg'in, *Gülşen-i hulefâ* ve *Zâdü'l-müsâfir* gibi Türkçe ve Arapça birinci el kaynaklara dayanan bu yetkin eseri Basra'nın; Afrâsiyâbların ve Osmanlıların yönetimi altındaki tarihine dair temel bir çerçeve sunmaktadır. Longrigg'in anlatımı gerçekten de cazip ve canlıdır, fakat belirsiz kaldıkça akılda bir takım çağrışımlar yapan çok sayıda

Centuries, 2 vols (sayfa numaraları eserin tek ciltlik basımındandır), London 1939, s.1148. Hintlilerin ve Yahudilerin şehirdeki mevcudiyetlerine ilişkin bilginin kaynağı Alexander Hamilton'dır, *A New Account of the East Indies*, 2 vols, Edinburg 1727, I, s.55,

³ B. J. Slot'a göre 17. yüzyıl haritalarında "The Persian Gulf/Pers Körfezi" yerine bazen "Gulf of Basra/Basra Körfezi" ifadesi kullanılır, *The Arabs of the Gulf 1602-1784*, Leidschendam 1993, s.29.

⁴ Karmelit Arşivi, Roma, OCD 241a, F. Angelo dell'Annunziata, Basra, 9 Nisan 1660; ve Anonim (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1148.

⁵ Örnek olarak bkz., Jean-Louis Bacque-Grammont, Viviane Rahme, Salam Hamza, "Notes et documents sur le ralliement de la principauté de Basra à l'Empire Ottoman (1534-1538)", *Anatolia Moderna*, 6 (1996), ss.85-96; a.g.yz., "Textes ottomans et safavides sur l'annexion de Bassora en 1546", *Eurasian Studies*, 3/1 (2004), ss.1-34.

⁶ Thabit A. J. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*, Albany 2001.

⁷ Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925, yeniden basımı Reading 2002.

ayrıntıyı içermesi açısından da kinayedir, ayrıca kitabın olaylarla ilgili kronolojisi de her zaman sarıh değildir. Diğer yandan Basra'nın bu döneme ilişkin tarihinin birçok veçhesi, hem Longrigg'in kullandığı malzemeden hem de Basra'nın erken modern tarihi üzerine sonradan kalem oynatmış olan bilhassa Arap yazarların eserlerinden hareketle anlaşılabilir. Bu yüzden de bu veçheler hala keşfedilmemiş ve açıklanmamış bir halde durmaktadır.

Bu inceleme Longrigg'in ulaşamadığı, Avrupalı misyonerlerin ve Basra'da ikamet eden Avrupalı Doğu Hindistan Kumpanyası görevlilerinin yazıları ile özellikle komşu Safevi İrani'nde kaleme alınmış muhtelif saray kronikleri gibi kaynaklardan hareketle Basra'nın 17.yüzyıldaki siyasi tarihinin daha kapsamlı bir açıklamasını sunarak Longrigg'in kitabındaki olayların ve gelişmelerin ana hatlarını tamamlıyor. Lakin bu çalışma, Longrigg ve diğerleri tarafından incelenmeyen materyale dayanarak ortaya daha kapsamlı bir açıklama koymaktan fazlasını amaçlamaktadır. Bu malzeme, Basra'da vuku bulan olaylar hakkındaki bilgimize bolca ayrıntı ekliyor fakat her şeyden öte şehri özellikle de Osmanlı merkezli analizlerden de kurtarmaya yardım ediyor.

Basra'nın, İstanbul tarafından etkili bir şekilde kontrol edilemeyen sadece bir imparatorluk karakolu olarak değil hem kendi başına hem de kendine has bölgesi ve bölgeler arası konumu itibarıyla ve tabii ki çevresiyle de birlikte incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı padişahının, daha doğrusu padişahın vekili olan Bağdat paşasının Basra ve havalisinde kalıcı bir otorite tesis etmesinin imkânsız olduğu doğrudur ve bunun da birkaç nedeni mevcuttur. Bu sebeplerden biri bölgeye kâfi miktarda askeri kuvvet sevk etmenin ve başarılı bir askeri seferi müteakiben şehirde bir garnizon bulundurmanın zor olmasıdır. Bu hem mesafenin -çünkü Basra, İstanbul'dan gönderilecek bir Osmanlı ordusunun bir yıllık sefer mevsimi içinde erişebileceği menzilin dışında kalmıştı- hem de güneşin kavurduğu acımasız ıssız toprakların ve erişilmez bataklıkların damgasını vurduğu bölgenin korkunç fiziki coğrafyasının bir sonucuuydu. Fakat aynı zamanda Aşağı Irak'ın halicinde mukim halkın kendine has bir özelliğiyle de ilgiliydi.⁸ Basra'nın kuzeyindeki bataklıklarda ve Aşağı Mezopotamya'nın genelinde yaşayan Arap kabileleri merkezi otoriteye boyun eğme konusundaki gönülsüzlükleri ile şöhret bulmuşlardı ve bölgeden geçen kervanlardan zorla haraç alma eğilimleri nedeniyle kendilerinden korkuluyordu. 1584'te Basra'yı ziyaret eden İngiliz Ralph Fitch şöyle aktarıyor: "*Türkler bazı Arap kabilelerini boyunduruk altına alamıyorlar çünkü bu kabileler, Türklerin Fırat'ta ele geçiremediği bazı adaları ellerinde tutuyorlar; sabit bir yerleşimleri olmayan bu kabileler develeri,*

⁸ Anonim (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1149. Pietro della Valle 1625'te, İstanbul'dan gönderilen Osmanlı ordularına bir sefer mevsimi içinde Safevi İmparatorluğu'nun sınırlarına ulaşmanın zor geldiğini ve gönderilse bile böyle bir ordunun Basra'ya ulaşmadan önce Halep veya Mezopotamya civarında kışlamak zorunda kaldığını kaydetmişti, bkz. Pietro della Valle, *The Travels of Sig. Pietro della Valle, a Noble Roman, into East India and Arabia Deserta*, London 1665, s.253. Rhoads Murphey, Osmanlıların askeri güçlerini gösterebildikleri en uzak nokta olarak günün "*çöl sınırları*"ndan söz ediyor, bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, New Brunswick 1999, s.24.

keçileri, atları, hanımları ve çocuklarıyla ve daha başka neleri varsa onlarla birlikte oradan oraya yer değiştiriyorlar.”⁹ Topraklarına tecavüze kalkışacak herhangi bir yabancı güce karşı silaha sarılmaya meyilli ve gerektiğinde de her zaman bataklıklarına geri çekilebilen son derece seyyar bedevilerin bu ateşli muhtariyeti ile karşı karşıya kalan Osmanlılar hâkimiyetleri süresince, bölge için özü itibariyle istikrarsız düzenlemeler temin eden müzakerelerden daha fazlasını asla elde edememişlerdi.

Hemen hemen Osmanlıların ilgisi kadar mühim olan bir diğer husus ise Safevî İrani'nin Basra ile ilgili meselelerde oynadığı roldür. İran'ın nüfuz ve kontrolü, bugün de olduğu üzere o tarihlerde de şehrin neredeyse çeperlerine kadar ulaşmıştı ve Basra bütün bir 17.yüzyıl boyunca Osmanlıların etki alanında kaldığı kadar, ilki 1510'larda ikincisi ise 17.yüzyılın sonlarında olmak üzere şehri iki kez hâkimiyetleri altına almayı başaran Safevîlerin de etki alanında kaldı. Arap kabile güçleri Safevîlerin Basra ile münasebetlerinde de önemli bir rol oynadılar. 15.yüzyılda kurulmuş radikal bir Şii kabile konfederasyonu olup Safevî Arabistan'ı (bugünkü Hûzistân) boyunca uzanan bataklıkların kıyısında mütekâsif bulunan Müşa'sa'lar zahiren Safevîlere tabiydiler ancak gerçekte geniş bir muhtariyete sahip oldular, toprakları da Osmanlılar ile İranlılar arasında bir tampon vazifesi gördü.¹⁰ Safevîler Müşa'sa'lara her zaman güvenemedi, ayrıca Osmanlıların safına geçebileceklerinden korktukları için onları Safevî Devleti'nden soğutmamaya da özen göstermek zorundaydılar. Fakat Müşa'sa'ları İran'a bağlayan anlaşma açıkça tanımlandığından onların Safevîlere olan faydası, el-Cezâ'ir bölgesinin başlıca kabilesi olan el-İlayân'ların Osmanlılara sağladığı faydadan çok daha fazla oldu. Osmanlı sultanı asker toplamak ve sefer hazırlıkları için Bağdat valisine muhtaçtı. İran şahı ise aynı iş için Şiraz valisine güveniyordu, fakat Aşağı Irak'ın kabilelerine askeri yardım için nadiren bel bağlayan Osmanlıların aksine şah, Müşa'sa'ların desteğinden askeri birlikler ve lojistik araçlar şeklinde istifade ederken onları çoğu kez kendi adamları gibi kullanabileceği bir pozisyona da sahipti.

Safevî İrani'nin Basra'da etkin olmak için gösterdiği bu çaba sadece basit bir coğrafi yakınlık meselesinden kaynaklanmıyordu, aynı zamanda mühim bir ekonomik boyuta da sahipti. Safevîlere ait beşlik Şâhî ve Abbasî sikkeler Basra'da 17.yüzyılın ortalarından yüzyılın sonuna kadar çok sık karşılaşılan paralardandı.¹¹ Bu gerçek Basra'nın o dönemde, İran'ın külçe altın/gümüş ihracatı için işlek bir mecra olarak fonksiyon icra ettiği keyfiyetine işaret ediyor. Hem değerli metallerin

⁹ Ralph Fitch, “The Voyage of Master Ralph Fitch Merchant of London to Ormus...”, Samuel Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, 20 cilt, Glasgow, 1905-1907, III, s.167.

¹⁰ Arabistan terimi Hûzistân'ın güney kesimini ifade etmek için Şah I. Abbas'ın yönetimi esnasında ortaya çıktı. Nâdir Şah zamanında ise Arabistan teriminin içeriği, Şüster ve Dizfûl'ın kuzey kesimlerini de içine alacak şekilde genişletildi. Ancak isim 1923'de Hûzistân şeklindeki eski haline döndü, bkz. W. Caskel, “Die Wâlî's von Huwezeh”, *Islamica*, 6 (1934), s.416, dn:1; ayrıca Hûzistân tarihinin genel bir özeti için bkz., Svat Soucek, “Arabistan or Khuzistan”, *Iranian Studies*, 17 (1984), ss.195-214.

¹¹ Jean de Thevenot, *Suite de voyage de Mr. De Thevenot au Levant*, vol.4 of *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie et Afrique*, third edition, 5 vols, Amsterdam 1727, ss.561-562.

dışarıdan tedarikinde ortaya çıkan açıkla mücadele etmeyi tercih eden bir Safevî devleti ile hem de gümüş ihracatındaki sınırlamalar ve altın duka ihracatına ilişkin bir yasak yüzünden ortaya çıkan uzun süreli bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalan İran'daki tüccarlar, 1660'lardan itibaren ellerindeki altın külçelerin ve sikkelerin çoğunu bu türden sınırlamaların bulunmadığı Basra'ya götürmeye başladılar.¹²

Uzun vadeli bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde aynı ölçüde önemli olan diğer bir husus ise Basra'nın, İran'dan gelip Mekke ve Medine istikametine giden hacılar için bir toplanma mahalli olarak işlev görmesiydi. Basra'dan hareket eden hacılar önce güneydeki el-Ahsâ'ya gider, sonra da Orta Arap Çölü'nü geçerek yaklaşık üç hafta içinde Hicaz'a ulaşırlardı. Lakin Basra üzerinden yapılan hac yolculukları sık sık inkıtaya uğruyordu. Mesela İranlı hacılar, özellikle de Şah I.Tahmasb'ın (1524-1576) devr-i saltanatında olduğu üzere fasılalı şekilde devam eden Osmanlı-Safevî savaş halı gibi dönemlerde bir hac kafilisine katılmak için bazen Şam'a kadar gitmeye icbar ediliyorlardı.¹³ Aslına bakılırsa mezkûr hac koridorunun, Osmanlıların Basra'yı fethettiği 1546 yılından Osmanlılar ile Safevîler'in İstanbul Antlaşması'nı imzaladığı 1591 senesine kadarki dönemde çoğunlukla kapalı olduğu görülüyor.¹⁴ Yol, İran'dan gelen hacılar için 17.yüzyılda ve özellikle de iki ülkenin 1639 tarihli ve çok daha nihai olan Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı imzalamasından sonra ekseriyetle açıldı ve erişilebilir durumdaydı.

Hac yolculuklarına dâhil olan sırf insan ve hayvan sayısı bile hac kafileleri trafiğinin Basra açısından ekonomik önemini göstermektedir. Chardin, bazı yıllar İran'dan Arabistan'ın kutsal şehirlerine 10 bin hacının gittiğini iddia eder. Hollandalılar 1646'da, İran ve diğer başka yerlerden beraberlerinde 10 bin ila 11 bin deve getiren takriben 5 bin ila 6 bin hacının Basra'da toplandığını iddia etmiştir.¹⁵

¹² Bunun için bkz, Rudi Matthee, "Mint consolidation and the worsening of the late Safavid coinage: the mint of Huwayza", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 44 (2001), ss.505-539.

¹³ Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, London 1994, s.135.

¹⁴ John E. Mandaville, "The Ottoman province of al-Hasa in the sixteenth and seventeenth century", *Journal of the American Oriental Society*, 90 (1970), s.498. Ayrıca bkz., R. D. McChesney, "The Central Asian Hajj-pilgrimage in the time of the early modern Empires", Michel Mazzaoui (ed.), *Safavid Iran and Her Neighbors*, Salt Lake City 2003, ss.129-156. McChesney, Safevî ve Osmanlı toprakları arasındaki koridorun 16.yüzyıl'da dönem dönem hacılara kapatılmış olması hususunun bu koridorun daimi olarak kapalı olduğu ve Orta Asya'dan hareket eden hacıların Safevî yönetimi süresince Hicaz'a gitmek için İran'ın çevresinden dolaşmayı tercih ettikleri anlamına gelmediği gerçeğini savunmaktadır. Osmanlıların İranlı hacılara yönelik şüpheleri ve onlarla Sultan'ın tebaası arasındaki teması aşariye indirmeye yönelik çabaları hakkında bkz, Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London and New York 2004, ss.162-164.

¹⁵ Jean Chardin, *Voyages du chevalier Chardin en Perse et en autres lieux de l'Orient*, (ed.) L. Langlès, 10 vols and atlas, Paris 1810-1811, III, s.135; Dutch National Archives, The Hague (NA), Coll, Geleynssen de Jongh 280e, Mathys van Rietboorn, Basra Dagregister (Diary), 8 Oct 1646, unfol.

Diğer kaynaklar daha detaylıdır. Basra'dan 1645'in Ekim ayının başlarında ayrılan kabile 2500 deveden oluşuyordu.¹⁶ Yine kaynaklarda 1651'in Ekim ayında çoğu İranlı olan hacıların akın akın Basra'ya gittiği söyleniyor. Ekim ayının sonlarındaki bir tarihte yola koyulan hacı kafilisine söylene göre 8 bin deveye sahip 3 bin hacı katılmıştı, ayrıca 200 askerden oluşan bir muhafız birliği de kafileye eşlik etmişti.¹⁷ Yine 1659'da Mekke'den dönmekte olan kabile İran'a doğru giden 6 binden fazla insan ve Basra'ya da yaklaşık 5 bin deve getirmişti.¹⁸

Hac kervan ticareti Basra'lı yetkililer açısından çok karlıydı. Jean de Thevenot'a göre şehrin paşası İran'dan gelen hacılara ihtiyaçları olan develeri "istediği fiyata" satıyordu. Hacılar da dönüşlerinde bu develeri, sadece dönüş seyahatinde kullanılacak atlar için, aynı paşaya seve seve ödeme yaparak oldukça tenzilatlı fiyatlar ile geri satıyorlardı. Sözü geçen hayvanların sayısı göz önüne alındığında elde edilen karlar kolayca tahmin edilecektir. Paşa, adam başı 30-35 altın dinar ödeme mukabilinde İran'dan gelen kervanlara eşlik etmesi için 300 askerden müteşekkil silahlı bir muhafız birliği de görevlendiriyordu. Ayrıca İranlı hacıların rapor edilen sayısı söz konusu paranın miktarı hakkında da bir fikir veriyor. Bu nedenden ötürü Basra ve Bağdat valilerinin hangi şehrin İranlı hacıların hareket noktası olarak görev yapacağı konusunda şiddetli bir rekabete girişmiş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Thevenot; Bağdat paşasının İran'a, İranlı hacılara sırf 20 duka karşılığında yol geçiş hizmeti vermeyi teklif eden mektuplar gönderdiğini ve çok sayıda İranlı hacının da bu 15 dukalık iskontodan faydalanmak için Bağdat'a akın ettiğini iddia ediyor.¹⁹

Basra halkı hayatını, şehrin çevresini sarmalayan muhtelif kabile teşekkülleriyle tedirgin bir ilişki içinde sürdürdü, ayrıca şehrin içinde ve çevresinde sık sık meydana gelen şiddet olaylarından da mustarip oldular. Bundan başka Osmanlı siyasi yapısı içindeki muhtariyetlerini azamileştirmek için Safevîlerin ve onların vekillerinin varlıklarını ve güçlerini nasıl kullanacaklarını da biliyorlardı. Aşağıdaki tartışmanın göstereceği üzere, İstanbul'un uygulayacağı haddinden fazla baskı Basra halkını, şehrin meselelerine müdahale etmek için zaten çok az bahaneye ihtiyaç duyan Safevîlerin tarafına itebilirdi.

I. 16. Yüzyılda Basra

Basra 15.yüzyılın başından itibaren, Kûfe ile Basra arasındaki Aşağı Irak bölgesinde meskûn Benî Müntefik kabilesinin bir kolu olan el-Mugâmis hanedanı tarafından yönetildi. Fakat onların hâkimiyetleri kayıtsız şartsız bir şekilde devam etmedi, zira el-Mugâmis'in ortaya çıkışından hemen sonra Basra, Timurlu

¹⁶ NA, VOC 1152, Van Riethoorn, Basra Dagregister, 2 Oct. 1645, fol.299.

¹⁷ NA, VOC 1188, Elias Boudaen, Basra Dagregister, 14 and 28 Oct. 1651, fols 461 v. ve 463.

¹⁸ Anon. (ed), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1150.

¹⁹ Vincenzo Maria di S. Caterina da Seine, *Il viaggio all'Indie orientali*, Venice 1672, s.104; de Thevenot, Suite du voyage, III, ss.321-322; Rasûl Ja'fariyân, *Safariyah dar arsa-i dîn, farhang va siyâsat*, (3 cilt tek ciltmiş gibi sayfalandırılmıştır), Qum 1379/2000, s.831.

Devleti'nin parçalanmasını müteakiben beliren Karakoyunlular ve Akkoyunlular isimli iki kısa ömürlü hanedanlığın müteselsilen etkisi altına girdi. Basra'nın 840-914/1436-1514 yılları arasındaki fiili hâkimi Müşâ'sa'lardı. Bundan kısa süre önce ortaya çıkan Safevî hükümdarı Şah İsmail (s.1501-1524) ise Müşâ'sa'ları Safevî kontrolü altına alan bir seferi müteakiben Basra'yı da 1514 yılında haraçgüzar yaptı. Safevîlerin lafzi idaresi bir süre daha devam etmiş olsa da Muhammed b. Mugâmis Basra üzerindeki etkin hâkimiyetini 1524'te yeniden elde etmiş gibi görünüyor. Kardeşi Râşid ise tespit edemediğimiz bir tarihte ona halef oldu.²⁰

Bu gelişmeden kısa süre sonra Osmanlılar, Basra'yı kendi imparatorluklarına dâhil etmek için ilk teşebbüste bulundular. Bir Osmanlı ordusu 1534'te Bağdat'ı aldı. Sultan Süleyman şehirde kaldığı aynı sene içinde el-Cezâ'ir, Huveyze ve el-Katîf'den Bahreyn'e kadar uzanan muhtelif bölgelerin yöneticilerini temsilen gelen ve mezkûr yöneticilerin sadakatlerini arz etmek isteyen elçileri ağırladı. Boyun eğmemesine rağmen Râşid b. Mugâmis de sadakatini arz eden bir elçilik heyeti gönderdi. Ses getiren asıl teklif ise dört yıl sonra yani Râşid, şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesini kabul ettiğini bildirmek için veziri Muhammed ile Kazaskeri Ebu'l-Fâdıl'ın da bulunduğu bir heyeti oğlu Mâni'nin başkanlığında Edirne'ye gönderdiğinde ortaya çıktı. Babıalı Basra'nın tabi statüsünü tasdik ederken Basra'lı yetkililer de Osmanlı sultanının adının hutbede okunmasını, sikkelerin onun adına basılmasını, senevi haraç vermeyi ve şehri harici düşmanlara karşı müdafaa etmeyi kabul ettiler.²¹

Aslında Basra'nın vasallık statüsüyle Osmanlı'ya tabi olması güneye doğru yapılan daha büyük bir hamlenin ve imparatorluğun ilgi ve gücünün istikamet değiştirmesinin bir parçasıydı. Bu hamle kendini, Osmanlı Devleti'nin hem Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne hem de Hint Okyanusu'na yönelmesi şeklinde göstermişti. Yemen'in 1538'de Babıalı'nın hâkimiyeti altına alınması ve Basra Körfezi'nin Arabistan kıyılarındaki el-Ahsâ bölgesini imparatorluğa dâhil etmek için 1550-1551'de girişilen teşebbüs Osmanlıların Hint Okyanusu'na yönelik ilgilerinin bir işaretiydi. Bu hamlenin amacı modern araştırmacılar tarafından muhtelif şekillerde değerlendirilmiştir fakat Hindistan istikametindeki ticari güzergâhların serbest kullanımının güvence altına alınması mezkûr hamlenin temel gerekçesi gibi görünüyor. Ayrıca genel olarak değerlendirecek olursak bu müdahale Osmanlılar açısından saldırıdan ziyade savunma amaçlıydı. Bu hamlenin önemli kısmı Portekizlilerin Arabistan Yarımadası çevresindeki hacı ve tüccar trafiğine meydan okumasına ve yine onların Kızıldeniz'e nüfuz etme gayretlerine karşı gösterilen tepkiden kaynaklanıyordu.

²⁰ Abbas Azzawi, *Irâq bayn al-ihlâlâyn*, 7 cilt, Bağdad 1372/1953, IV, s.49 vdm.; Tarik Nafî Hamid, "The political, administrative and economic history of Basra Province 1534-1638", PhD Dissertation, University of Manchester 1980, s.13.

²¹ Ali Şâkir Ali, *Ta'rîkb al-İrâq fi 'abd al-'utbmâni 1638-1750 m. Dirâsa fi ahvâlibi al-siyâsiya*, Bağdad 1980, s.123; Hamid, "The Political, administrative and economic history of Basra province", ss.20-21; ve Bacquè-Grammont et al., "Textes ottomans et safavides", s.12.

1534'ten sonraki ilk 12 yıl boyunca Basra üzerindeki Osmanlı otoritesi zayıf kaldı; İstanbul'un şehir ve çevresindeki hâkimiyetini pekiştirebilmesi ise ancak 1546'da gerçekleşti. Habsburglar ile bir yıl önce yapılan bir ateşkes akdinin mümkün kıldığı 1546'daki bu hamleyi Şah I. Tahmasb'ın, İran egemenliğini Basra'ya komşu olan Dizfûl üzerinde tesis etme konusunda bu tarihten kısa süre önce kazandığı başarı tetiklemiş olabilir²², fakat Zikiya Kalesi civarının yöneticisi olan Seyyid Emîr'in Müşa'sa'lardan yüz çevirip Osmanlılara itaat arz etme kararının mezkûr hamleye daha doğrudan bir şekilde etki ettiğini söyleyebiliriz. Ancak Seyyid Emîr'in bu kararı Bağdatlı Hürrem Bey komutasındaki bir Osmanlı ordusunun Basra'ya sevk edilmesi sonucunu doğurduğunda Seyyid de verdiği karardan caydı. Seyyid Emîr askeri yardım talebinde bulunmak için Müşa'sa'lar ile yeniden temas kurarken aynı zamanda Basra'nın Mugâmis kabilesine mensup yöneticisi ve Mânî'nin sabık halefi olan Şeyh Yahyâ ile de birlikte hareket etmeye başladı. Bunun üzerine Şeyh Yahyâ sadakatsizlikle suçlanıp İstanbul'a çağrıldığında Şeyh İstanbul'a gitmeyi reddedip Müşa'sa'ların da yardımı ile Osmanlıları Basra'dan sürüp çıkarınca Musul valisi Ayas Paşa Şeyh'e boyun eğdirmek üzere büyük bir ordu ile Basra üzerine gönderildi. Sefere 1546'nın yaz mevsiminin başlarında girişildi ve seferin hedefine ulaşması 6 aydan daha uzun sürdü. Basra, Aralık 1546'da Osmanlıların eline geçti ve akabinde şehirde oldukça büyük bir yeniçeri garnizonu bırakıldı. Basra ve çevresi *eyalet* denen bir Osmanlı idari bölgesi haline getirilirken Osmanlı sikkelerini basmak için bir darphane kurma hakkını da elde eden Bilâl Mehmed Bey bu eyaletin bilahare valisi oldu.²³

Osmanlılar Basra'da bir donanma üssü tesis ettiler ve bu üssü Basra Körfezi'nde deniz seferlerine çıkmak için 1552 ve 1554'te olmak üzere iki kez kullandılar, bununla birlikte bu üssün, yörenin gemi yapımı için gerekli olan kerestelik ağaçlardan yoksun oluşu ve bölgenin çürütücü iklimi yüzünden bekleneni veremeyeceği ortaya çıktı. Osmanlılar ticareti canlandırmak amacıyla Portekizlilere de iyi niyet mesajları gönderdiler. Tüccarlara zulmettiği için Bilâl Mehmed Bey görevinden alınırken yerine 1549'da Ramazanoğlu Kubâb geçirildi.²⁴ Babıali şeriat ile uyumlu olmadığına hükmedilen vergileri ilga ederek aynı zamanda şehrin idaresinde de değişiklikler yapmaya başladı. Osmanlılar Basra'da, zilyetin büyük oranda özerkliğe sahip olduğu prebend* benzeri bir ikta rejimi değil, aksine daha çok mütecaviz bir iltizam sistemini andıran idari bir yapı kurdular.²⁵ Bununla birlikte Basra üzerindeki Osmanlı otoritesi az da olsa devam etti fakat Osmanlılar şehrin ve çevresinin topyekün kontrolünü sağlamak için gerekli olan askeri güce

²² Walter Posch, *Der Fall Alkâs Mîrçâ und der Persienfeldzug von 1548-1549. Ein gescheitertes osmanisches Projekt zur Niederwerfung des safavidischen Persiens*, Marburg 2000, s.27.

²³ a.g.e., ss.80-87; Ali, *Tarîkh al-İrâq*, s.124.

²⁴ Posch, *Der Fall Alkâs Mîrçâ*, s.350.

* Katedral tarafından papaza bağlanan tahsisat (çev. notu).

²⁵ Ali Shâkir Ali, "al-Tanzîmât al-idâriya al-uthmâniya fi nisf al-thânî min al-qarn as-sâdis ashar", *Majallat Dirâsât al-Kh.Aliji wa al-Jazîra al-Arabiya*, Kuwait, 25 (1983), ss.125-140.

sahip olamadıkları için bölgenin mahalli kabilelerden kaynaklanan asayişsizliğine de bir türlü son veremediler. Bölgenin kabileleri 1549'da, yani Basra'nın imparatorluğa katılmasının üzerinden daha iki yıl bile geçmemişken mürûr u ubûru engelleyen ve Bağdat ile Basra arasındaki kervan ticaretini imkânsız hale getiren bir ayaklanma çıkardılar. Ayaklanmanın lideri; el-Cezâ'ir'in en büyük kabilesi el-İlayân'ın şeyhi olup mezkûr sene içinde Basra'yı da muhasara eden İbn İlayân'dı. Bu saldırı, şehrin valisi Derviş Paşa'yı Bağdat valisi Ali Paşa'nın yardımını talep etmeye icbar etti. El-İlayân'ı boyunduruk altına almak veya en azından onlarla işe yarar bir anlaşma yapmak yıllar sürdü ve bu uğurda çok sayıda sefer yapıldı ve nihayet 1553'te Ramazanoğlu Kubâb Basra'nın, el-Cezâ'ir'in ve Mudayna Kalesi'nin büyük yöneticisi olarak adlandırıldı.²⁶ Şehrin Osmanlılara ödediği senevi haraç 15 bin altın akçe olarak kaydedilmektedir.²⁷

1556'da, Osmanlıların kısmen el-İlayân'a tahmil ettikleri ağır vergilerin tetiklediği yeni bir isyan patlak verdi. Ali b. İlayân isyancılara tekrar komuta ederken Yukarı Fırat'ta kâin Birecik'de büyük bir donanma inşa eden Osmanlılar ise Aşağı Irak'ın bataklıklarına 450 gemi ile 2 bin yeniçeri, yüzlerce topçu ve 6 bin Arap ve Kürt askerden müteşekkil bir ordu sevk ettiler. Bu gövde gösterisi ve ona eşlik eden hurma ağaçlarını kesmek ve çok sayıda köyü yerle bir etmek gibi zecri tedbirler isyancıları 1567 yılının yaz mevsiminde mağlup etmek için yeterli oldu.²⁸ Lakin bu sonuç güç dengesinde yine de köklü ve kesin bir değişime yol açmadı. Osmanlıların asla sınırlı bir müdahalenin ötesine geçmeyen Basra Körfezi'ne müteveccih bu askeri hamlesi 1558'de Bahreyn'i ele geçirmek için yapılan başarısız teşebbüs ile birlikte hız kesti. Sultan Süleyman'ın 1566'daki ölümüyle birlikte Osmanlı dış politikasında bir dönüm noktasına ulaşıldı ve Avrupa'da giderek artan sorunlarla karşı karşıya kalan İstanbul'un stratejik ağırlık merkezi de yine Orta Avrupa ve Akdeniz'e kaydı. Osmanlılar Güney Irak'ta hiçbir zaman tam bir denetim tesis etmeye muvaffak olamadılar ve bölgedeki periyodik ayaklanmalar da vuku bulmaya devam etti.

Basra'nın müteakip dönemdeki ticari başarısı ise; şehrin yakın hinterlandındaki hâkimiyet kaybının mali sonuçlarını, katlandığı mali mükellefiyetleri ve ayrıca Osmanlıların 16. yüzyılın sonlarında yaşadığı geniş kapsamlı parasal problemleri telafi etmek için yeterli değildi. Osmanlı sikkesinin avarı 1575'ten itibaren ciddi şekilde bozuldu, ayrıca Hindistan'a Basra üzerinden sikke çıkışını engellemek amacıyla Basra'da mütedavil gümüş bir sikke olan *lârî*'nin darbinin yasaklanması ve ihracının ise 1579 ve 1595'te men edilmesi gibi önlemler

²⁶ Posch, *Der Fal Alkâs Mîrçâ*, s.352.

²⁷ *a.g.e.*, s.351.

²⁸ Colin Imber, "The navy of Süleyman the Magnificent", *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul 1996, ss.60-61; Hamid, "The Political, administrative and economic history of Basra province", ss.45-51, ss.53-56.

de pek etkili olmadı.²⁹ Hem şehrin maliyesindeki bir bütçe açığıyla hem de yerel askeri kuvvetlerin idamesini sağlayamama problemiyle karşı karşıya kalan Basra valisi Ali Paşa ise Basra eyaletini 1596'da Afrâsiyâb'a sattı. Afrâsiyâb, yönetim merkezi Basra'nın yaklaşık 45 km kuzeyindeki Deyr'de yer alan ve Selçukluların torunlarının soyundan gelen bir ailenin reisiydi. Afrâsiyâb'ın, Basra'yı yönetme hakkı karşılığında ve şehirdeki hutbenin Osmanlı sultanının adına okunmaya devam etmesi şartıyla her birinde 3 bin muhammedî* akçe bulunan 8 kese yani toplamda 24 bin muhammedî akçe ödeme yapmış olduğu nakledilir.³⁰ Fransız seyyah Tavernier yıllar sonra, Basra'daki yönetim değişikliği ile ilgili bu hikâyeyi Türk garnizonu ile şehrin Arap nüfusu arasında süre giden ve Arap kabile güçlerinin Basra'nın sakinlerine yardıma gelmesinden kaynaklanan bir çatışma bağlamında nakleder. Tavernier'in iddiasına göre sorunlardan bunalan Paşa, eyaleti 40 bin kuruşa, “*halkı buşu içinde tutmak için hâlibazırda kafi sayıda asker toplamış olan bölgenin zengin reislerinden birine*” satmıştı. Afrâsiyâb kendini Basra hükümdarı ilan ederken Ali Paşa ise İstanbul'a döndüğünde boğduruldu.³¹ Longrigg'in de belirttiği üzere bu hadise hiç de olmayacak bir şey değildir. Gerçekten de hikâyenin iki versiyonu birbirini dışlamamaktadır. Nitekim özellikle Türk askerleri ile yerel Arap nüfus arasındaki gerilimlerin varlığı Basra'da uzun bir süre boyunca tekrarlanan gelen bir mesele olmuştur. Basra, 1596 ile 1668 yılları arasında Afrâsiyâb'ın torunlarının yönetimindeydi ve irsen tevarüs edilen bir eyalet statüsüne sahipti.³²

II. 17. Yüzyılın Gelişmeleri: Afrâsiyâb'ın Dönemi

Basra'da barışı tesis eden Afrâsiyâb'ın, bölgedeki güçleri kontrol altında tutma başarısı gösterdiği sürece kendisinden memnun olan Osmanlılar ile yararlı bir ilişki sürdürürken şehirde de adaletle hükmettiği nakledilir. Onun Osmanlılara olan minnettarlığı ise onu kendi haline bırakmış olmaları dışında lafzi kalmıştı. Babıalî, Afrâsiyâb'ın paşa statüsünü teyit etmek için Basra'ya düzenli aralıklarla, beraberlerinde hediyeler ve hil'atlar da bulunan elçiler gönderdi. Karmelit rahiplerine göre Afrâsiyâb 1623 yılında “*Basra'nın mutlak hâkimiydi ve Basra dışındaki birçok yer de yine onun hâkimiyeti altındaydı*”.³³

²⁹ Halil Inalcik, “The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy”, M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s.213; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1999, s.105.

* Bir gümüş sikke çeşidi (çev. notu).

³⁰ Al-Shaykh Fath Allâh b. 'Alwân al-Ka'bi, *Zâd al-musâfir wa labnat al-muqim wa al-hâdir*, 'Alâ al-Dîn Fu'âd (ed.), ikinci edisyon, Baghdad 1377/1958, s.17. Longrigg, *Four Centuries*, s.100, ve Hamid schven 800 keseden söz ederler, “The political, administrative and economic history of Basra province”. (yazar burada sayfa numarası vermemiştir, çev. notu).

³¹ Tavernier, *Les six voyages*, İngilizce çevirisi Longrigg'den alındı, *Four Centuries*, s.100.

³² Andreas Birken, *Die Provinzen des osmanischen Reiches* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr.13), Wiesbaden 1976, s.226.

³³ Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, 274 numaralı dn.

Afrâsiyâb'ın başlıca mahalli rakibi ise, o sırada Seyyid Mübârek isimli yerel bir kabile reisinin yönettiği Müşa'sa'lardı. Seyyid, Safevî idaresindeki Devrek, Dizfûl ve Şüster'i, hepsi de yine Safevî idaresine lafzen bağlı kalmak kaydıyla 1003/1594'te ele geçirdi. Bir yıl sonra hâkimiyet alanını, el-Cezâ'ir'i Şah I. Abbas adına işgal edip zapt ederek biraz daha genişletti. Bu hamle, Basra'ya kısa bir mesafede yer alan bir kaç kalenin onun kontrolüne geçmesini sağlamıştı. Bu başarı da Seyyid'in Basra'ya bir vergi tarh etmesine imkân verdi. Seyyid'in 1597'de el-Ahsâ'nın yanı sıra Basra'nın dış mahallelerini de yağmaladığı söylenir.³⁴ Nüfuzu o kadar genişti ki eski haritalarda hâkim olduğu topraklardan “*Baradakan ülkesi*” olarak bahsedilmektedir.³⁵

Seyyid Mübârek'in, Basra hakkında devam eden planlarıyla uyumlu bir şekilde Basra'nın Arap nüfusuyla onların anti-Türk veya en azından anti-Osmanlı duyguları ile oynayarak gizlice temas kurmuş olduğu söyleniyor. Diğer yandan Seyyid, Portekizlilerin askeri desteğini de talep etti, hatta 1608'de Goa'ya bu amaçla elçiler bile gönderdi. On beş ila yirmi savaş gemisi karşılığında Portekizlilere 30 bin serafin* ve Basra'yı ele geçirmesi durumunda da Basra'nın gümrük gelirlerinin yarısını vermeyi taahhüt etmişti. Bu vaatlere ilaveten Fırat'ın girişinde bulunan Hızır'da bir kale inşa etmeye de söz verdi fakat hiçbir zaman Basra'yı almayı başaramadı.³⁶ Filhakika Afrâsiyâb, Seyyid Mübârek'in zapt ettiği toprakları veya en azından el-Cezâ'ir'i geri almayı başardı, ayrıca Müşa'sa'ların Basra'ya tarh ettikleri vergiyi de ilga etti. Benzer bir şekilde Afrâsiyâb da hâkimiyetini Seyyid Mübârek gibi, valisini görevden aldığı Devrek'e kadar genişletti. Seyyid Mübârek'in 1015/1616-1617'de ölümünden sonra Basra ile Müşa'sa'lar arasındaki ilişkiler gerginliğini korudu. Bu cihetle Afrâsiyâb, Seyyid Mübârek'in yeğeni olup Müşa'sa'ların da reisi olan Seyyid Râşid'e karşı, Fudul Kabilesi'nden Basra tarafına geçen bazı kabile mensupları ilgili bir ihtilaf yüzünden 1619-1620'de savaştı. Savaşın sonucunda Müşa'sa'lar mağlup edilirken Râşid'in kendisi de öldürüldü.³⁷

³⁴ Mullâ Jalâl al-Dîn Munajjim, *Târîkh-i 'Abbâsî ya rûznâmeh-i Mullâ Jalâl*, Tehran 1366/1987, s.286; Sayyid Ahmad Kasravî, *Târîkh-i pânsadsâlah-i Khûzistân*, Tehran 1362/1983, s.58; Ali Shâkir, *Târîkh al-'Irâq*, s.127.

³⁵ Slot, *The Arabs of the Gulf*, s.119.

* Veya Sarafino. Duka altını kıymetinde eşrefî sikke. “Hürmüz Eşrefîsi” de denirdi. XVI. yüzyılda Hürmüz Boğazı'nı kontrol eden Portekizliler tarafından darbedilmiş, buranın 1622'de Safevî hâkimiyetine geçmesinden sonra kullanımdan kaldırılmıştır, DİA, “Eşrefî”, DİA, c.11 (1995), s.477 (çev. notu).

³⁶ Antonio de Gouvea, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse*, çev. A. de Meneses, Rouen 1646, s.509-513; Roberto Gulbenkian, “Relações político-religiosas entre os Portugueses e os mandeus baixa Mesopotâmia e do Cuzistão ne primeira metade do século XVII”, Roberto Gulbenkian, *Estudios Históricos, II, Relações entre Portugal Irão e Médio Oriente*, Lisbon 1995, ss.325-420 (ss.361-371).

³⁷ Iskandar Beg Munshî Turkaman, *Târîkh-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbâsî*, Iraj Afshâr (ed.), 2 cilt, (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), ikinci edisyon, Tehran 1350/1971, s.952.

Afrâsiyâb 1624 yılının yaz mevsiminde öldüğünde oğlu Ali ona halef oldu³⁸ ve 1055/1645'e kadar da hüküm sürdü.³⁹ Ali Paşa hükümlerini esasında kontrolü altındaki toprakları, el-Cezâ'ir bölgesini zapt ederek ve Bağdat'ın salahiyyet alanında bulunan Kût'ü'l-amâre'ye ise cebren el koymak suretiyle genişletmeyi başardı.⁴⁰ Basra zahiren Osmanlı Devleti'nin yetki sahasında kalırken Ali Paşa İstanbul'a düzenli aralıklarla elçilik heyetleri göndererek karşılıklı ilişkilerin devamını sağladı.⁴¹ Yine de Basra İstanbul'dan neredeyse tamamen bağımsız olmayı sürdürürken onun Babıali'ye bütünüyle göstermelik olan tabiyeti de devam ettirildi. Örneğin müruriye ücretleri sultan adına tahsil ediliyordu fakat İstanbul; genellikle atlar, giysiler ve nadir bulunan ilginç eşyalardan oluşan senevi bir hediye dışında Basra'dan asla başka bir gelir elde edemedi.⁴² De Thevenot 1665'de, Basra paşasının Babıali'ye her yıl bin kuruş miktarı haraç gönderdiğini iddia etmiştir. De Thevenot buna ek olarak paşanın sultana, saraydaki haremağalarına ve yakın temas halinde bulunduğu diğer yüksek yargı mensuplarına çok sayıda hediye verdiği konusunda da ısrar etmiştir, “çünkü” De Thevenot'a göre “paşa makamından ancak bu hediyeler sayesinde emin olabilmektedir”.⁴³

Ali Paşa'nın, babasına halef olduğu sıralarda Basra Safevî saldırganlığının bir kez daha doğrudan hedefi oldu. Şah I. Abbas, Bağdat'ı ve Irak'ın Şiilerce kutsal sayılan diğer şehirlerini 1623 yılının sonlarında zapt etmesini müteakiben Basra'ya da saldırmak için hazırlıklarını tamamladı. Şahın Güney Irak'ı topraklarına ekleme niyeti açıkça görülüyor ki Basra'nın Bender Abbas'ın ticaretini kendi tarafına celp ettiğini fark etmesinden kaynaklanıyordu. Della Valle'nin makul bir şekilde ileri sürdüğü üzere şahı aynı zamanda, Basra'nın yöneticileri ile dostane ilişkiler kurmuş ve şehirde ticari imtiyazlar elde etmiş olan Portekizlilerin bu pozisyonlarını zayıflatma ve onları Basra Körfezi'ndeki ticari faaliyetleri için Osmanlı limanları yerine Safevî limanlarını kullanmaya icbar etme arzusu da harekete geçirmişti.⁴⁴

³⁸ Della Valle, Ali'nin “yönetime babasının ölümünden önce ve cebren dahil olduğunu” iddia ediyor, *Travels*, s.249.

³⁹ Gulbenkian, “Relações político-religiosas”, s.382. 'Abd 'Ali b. Nâsir al-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsiyâbiya av halqat mafqûda fi ta'rih al-Basra*, Baghdad 1380/1961, s.47. Bazıları Ali'nin Afrâsiyâb'ın oğlu değil kardeşi olduğunu iddia eder, bkz. Slot, *The Arabs of the Gulf*, s.153. Slot, Ali'nin 1645'teki yaşının onun bir oğuldan ziyade bir kardeş olduğu izlenimini uyandırdığını iddia ediyor.

⁴⁰ Ka'bi, *Zâd al-musâfir*, s.19.

⁴¹ Iskandar Beg Turkamân, *Dhayli târih-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbasî*, Khvânsarî Suhaylî (ed.), Tehran 1317/1938, s.228. Hamid, “The political, administrative and economic history of Basra province”, ss.62-65.

⁴² NA, VOC 1188, Boudaen, Report on Basra, 29 Kasım. 1651, fol.538.

⁴³ De Thevenot, *Suite du voyage*, 4, s.566. İngilizce çeviri, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1686, s.158.

⁴⁴ Della Valle, *Travels*, s.254. Safevîlerin Irak'a yönelik ilgilerindeki saikler ve hedefler hakkında bir tartışma için bkz., Rudi Matthee, “The Safavid-Ottoman frontier: Iraq-i Arabs as seen by the Safavids”, *International Journal of Turkish Studies*, 9 (2003), ss.157-174. (Bu makale Eralp Erdoğan

Nitekim Şah, Afrâsiyâb'tan Osmanlılara sadakat göstermekten vazgeçip sikkelerin şahın adına basılması, cuma hutbesinin de onun adına okunması şartlarını içeren fakat bunlara mukabil herhangi bir haraç ödenmesini talep etmeyen bir antlaşma ile Safevî vasallığını kabullenmesini talep etti, bunların karşılığında ise kendisine daimi bir muhtariyetin güvencesi verilecekti. Afrâsiyâb, Safevî hükümdarı tarafından gönderilen elçilik heyetine olumsuz cevap verince Fârs'ın kudretli valisi İmâmkulî Hân'ın komutasındaki bir İran ordusu bölgeye hareket etti. İmâmkulî Hân Basra'yı ele geçirmeden önce Müşa'sa'ların başkenti olan Huveyze'ye yöneldi. Niyeti, İsfahan'dan bağımsız olma tutkusu kendisini Basra'ya daha da yanaştırmış bulunan Müşa'sa'ların reisi Mansûr b. Muttalib'i cezalandırıp sürgün etmektir. Bu askeri tedbirin yakın tarihli sebebi ise Mansûr'un Safevîlere Bağdat kuşatmasında yardım etmeyi reddetmesi ve Şahın ona İsfahan'a gelmesi için akabinde yaptığı çağrılara da kulak asmamasıydı. Mansûr, üzerine ordu gönderilmesine yaklaşık 500 adamıyla Huveyze'den firar ederek tepki gösterdi ve ardından, Ali Paşa'nın onu sıcak bir şekilde karşılayıp Basra civarında konaklamasına izin verdiği Nehrevân'a gitti. Mansûr'un Safevî sarayında uzun süre bulunmuş olan yeğeni Muhammed Hân b. Mübârek ise Huveyze'nin bir sonraki yarı-özerk valisi olarak tayin edildi. Safevî ordusu Huveyze'de görevini tamamladıktan sonra Basra'ya bir günlük mesafeye kadar yaklaştı ve Kubbân Hisarı'nı zapt etmeye girişti.⁴⁵

Afrâsiyâb'ın ailesi ile Müntefik Kabilesi arasında yapılmış bir evlilik anlaşması nedeniyle Müntefikler bu çatışmada Basra'nın tarafını tuttular. Bununla birlikte şehri bu noktada aslında Safevîlerden kurtaran asıl şey belki de Basra ile Portekiz arasında tam da bu esnada tesis edilen yakın ilişkiydi.⁴⁶ Bu ilişkinin başlangıcı Portekizlilerin Basra Körfezi'ne ilk kez ayak bastığı 16.yüzyılın başlarına kadar uzanmaktaydı ve o vakitler bu ilişki Osmanlılar aleyhine yönelik olarak tesis edilmişti. Bununla birlikte 16.yüzyılın ikinci yarısında Luso'-Osmanlı ilişkileri de Şah I. Abbas'ın, İran'ın Basra Körfezi'ndeki nüfuzunu genişletmesiyle ivme kazanan bir süreçte tedricen gelişmişti. Hürmüz'ü 1622'de İranlılara kaptırmalarını müteakiben Portekizliler de, Hürmüz'ün alternatifini Basra'da bulma ümidiyle Afrâsiyâb'a biraz daha yaklaşmışlardı. Basra'da sıcak bir şekilde karşılanan Portekizliler daha sonraki yıllarda Katar'a yağma amaçlı bir baskın yapılması ve Bahreyn'i yeniden ele geçirme planı gibi konularda Basralılarla ve el-Ahsâ'nın

tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir, "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözüyle Irak-ı Arab", *Hümanitas*, 5(10) (2017), s.449-465, çev. notu).

⁴⁵ Della Valle, *Travels*, ss.248-249; al-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsibiya*, s.5 ve 10; Muhammad 'Ali Ranjbar, *Musha'sha'iyân. Mâhiyat-i fikrî-ijtimâ'î va Jarâyand-i tahavullât-i târiki*, Tehran 1382/2003, s.322.

⁴⁶ Afrâsiyâb'ın ailesi ile Müntefik Kabilesi arasındaki anlaşma için bkz, Max freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen*, c.3, Werner Caskel, *Die Beduinenstämme im Nord und Mittelarabien und im Irak*, Wiesbaden 1952, s.417.

* Roma İmparatorluğu döneminde, İspanya'nın bir kısmı ile bugünkü Portekiz'in büyük bölümünü kapsayan eyalete verilen isim (çev. notu).

yöneticiler ile işbirliği yaptılar.⁴⁷ Bir Karmelit manastırının Hristiyan inancının ilk resmi mümessili olarak 1624-1625'de Basra'da teessüsü aynı zamanda bu yakın işbirliğinin de bir parçasıdır.⁴⁸ Bu işbirliği uzun vadeli bir ilişkiye dönüşecekti; mesela Basra'daki Portekiz temsilcisi bu gelişmeden kırk yıl sonra bile Paşa'dan hala yevmiye alıyordu.⁴⁹

Afrâsiyâb, İranlıların hücumlarına direnebilmek için Portekizlilerden, harekâtın masraflarını operasyon devam ettiği sürece karşılamayı da teklif ederek 6 galyotluk* bir kuvvet talep etti.⁵⁰ Bunun üzerine Portekizliler Don Gonçalo da Silveira komutasında 5 gemi gönderdiler. Kârûn Nehri'nden Safevî ordugâhını bombalayan bu gemiler Kubbân'ın İranlıların eline düşmesini önlediği gibi Basra'nın 1624'te kurtulmasına da yardımcı oldular.⁵¹ Ali Paşa'nın, vasallığı kabul etmesi için Şah I. Abbas tarafından sunulan yeni teklifleri büyük ihtimalle reddetmesinden sonra İranlılar 1625 yılının bahar mevsiminde Basra üzerine 30 bin kişilik yeni bir kuvvet gönderdiler. Bunun üzerine şehre destek olmak için Portekizliler de 3 bin kişi sevk ettiler ve bu kuvvet Basra'nın 75 km kuzeyinde kâin bir kale olan Kûrna'ya hareket etti. Dicle ile Fırat'ın birleştiği yerde bulunan Kûrna o kadar stratejik bir öneme haizdi ki “*Dicle ve Fırat üzerinde bulunan Basra, Bağdat ve diğer bütün sancakların güvenliğinin ona bağlı olduğu söyleniyordu*”.⁵²

Yerel liderler ise şehrin Müslümanlar kadar Sâbiî sakinlerini de seferber ederek Ali Paşa'nın etrafında toplandılar. Bununla birlikte Safevî askerleri savaşa girişmeden evvel, görünüşe göre Şahın kısa bir süre önce Babürlü Devleti'nden almış olduğu Kandahar'ın savunulması gibi çok daha müstacel görevlerde hazır bulunmak amacıyla geri çağrıldıkları için alenacele çekildiler.⁵³

İranlılar Basra üzerine 1628'de tekrar yürüdüler. Safevîlerin bu defaki seferlerini Ali Paşa'ya karşı savaşan el-İlayân'ların başarısız isyanları ve bu başarısızlığın İbn İlayân'ı İmâmkuî Hân'dan yardım talebinde bulunmaya mecbur etmesi tetiklemiş olabilir.⁵⁴ Safevî vakanüvisi İskender Bey Münşî'ye göre İran ordusu Fârs'lı askerlerden müteşekkildi, aynı zamanda bir tüfekçi müfrezesi ile

⁴⁷ Hendrik Dunlop (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Campagne in Perzië, 1630-1638*, The Hague 1930, s.148.

⁴⁸ Anon. (ed.) *A Chronicle of the Carmelites*, ss.274-275; William Foster (ed.), *The English Factories in India, 1624-1629*, Oxford 1909, s.354.

⁴⁹ De Thevenot, *Suite du voyage*, s.354.

* Hem kürek hem de yelkenle giden küçük kadırgaya verilen isim. “Çektirme” de denir. (çev. notu).

⁵⁰ C. R. Boxer, *Commentaries of Ruy Freyre de Andrada*, New York 1930, s.192.

⁵¹ Karmelitlerin ifade ettiği üzere: “*Söylenene göre, ücreti mukabili şehri kurtarmaya giden 20 Portekiz gemisi olmasaydı Basra kaybedilmiş olurdu*”, bkz. Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.281, s.1127.

⁵² Abbé Carré, *The Travels of the Abbé Carré in India and the Near East 1672-1674*, 3 cilt (eserin sayfaları tek bir cilt gibi numaralandırılmıştır), London 1948, s.86.

⁵³ Della Valle, *Travels*, ss.250-252. Luciano Cordeiro, *Dois capitães da Índia. Documentos ineditos entre os quaes diversas centidões autographas de Diogo de Conte*, Lisbon 1898, ss.77-78, ss.81-83.

⁵⁴ Hamid, “The political, administrative and economic history of Basra province”, s.74 ve 82.

Lurların ve Kürtlerin oluşturduğu birlikleri de haviydi. Aynı kaynak, yol üstündeki Arap kabilelerinin Fârs beylerbeyine boyun eğip ona çeşitli yardımlarda bulduklarını iddia eder ve kabilelerin bu işbirliğini de Safevî kumandanının “*nakdi ihsanlar, hil’atlar ve mebzul miktarda başka hediyeler dağıttığına*” dikkat çekerek açıklar.⁵⁵ Basra civarında birkaç kaleyi ele geçiren İranlılar şehri ele geçirmek için artık iyi bir pozisyona sahiptiler. Savunmadaki Araplar ise Basra’nın etrafındaki bölgeyi suya gark ederek başarısı kanıtlanmış bir tekniğe başvurdular. Oysa sefere son verdiren asıl şey ise Şah I. Abbas’ın Ocak 1629’daki* ölümüydü. Haberi duyan İmâmkulî Hân kuşatmayı kaldırıp İsfahan’a döndü.⁵⁶

İbn İlayân’ın son mağlubiyeti ve İranlıların onu kurtarma görevinin başarısız olması Ali Paşa’nın el-Cezâ’ir’de ve dolayısıyla da Basra’yı Bağdat’a bağlayan ticaret güzergâhlarında kontrolü ele almasını mümkün kıldı. Hüsnüniyet temennilerinin ve hil’atların teatisini müteakiben İmâmkulî Hân ile 1041/1631’de barış sağlandı. Ali Paşa altı yıl sonra Şah Sâfî’ye (s.1629-1642) Arap aygırları ve çok sayıda başka hediyein eşliğinde bir elçilik heyeti gönderdi.⁵⁷ Basra’daki istikrar; Safevîler’in, Osmanlıların Bağdat’ı kat’î şekilde ele geçirmelerini müteakiben Osmanlı Devleti ile bir barış antlaşması yaptığı 1639’da daha da arttı. Ortaya çıkan Kasr-ı Şirin Antlaşması sınırları pekiştirdi ve aynı zamanda Irak ve Arabistan’a giden İranlı hacıların ve her iki devletin diğer ülkenin topraklarına gidip gelen tüccarlarının engelsiz bir şekilde seyahat edebilmesini güvence altına aldı.⁵⁸ Safevî-Osmanlı silahlı çatışmalarının sona erdiğini gösteren Kasr-ı Şirin Antlaşması, Safevî hanedanlığın sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Ali Paşa’nın sarayında bir melce bulan Fethullâh el-Ka’bî’nin; şehrin refahı, meskûnlarının bilginin peşinden koşması, ürettiği edebiyat ve şiir ve ayrıca sahip olduğu emniyet açısından Ali Paşa’nın dönemini Abbasi halifesi Hârûn Reşîd’in (s.786-809) ile kıyasladığı tarihte Basra, ticari ehemmiyet ve etkinlik açısından artık büyüdüğü bir gelişme dönemine girmişti.⁵⁹ Basra’da mukim misyoner bir müşahit 1635’te “*Bu şehir hem zenginlik ve ticari meta açısından hem de çok sayıda insanın gelmesi sebebiyle çok büyüdü, İstanbul ile kıyaslanabilir*” iddiasında bulunduğu el-Ka’bî’ninkine benzer bir mübalağa ile konuşuyordu.⁶⁰ Basra 17.yüzyılın ortalarına

⁵⁵ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah ‘Abbas the Great*, Roger M. Savory (ed. ve tercüme) (2 cilt tek bir cilt gibi numaralandırılmıştır), Boudier. Co. 1978, s.1299.

* 19 Ocak 1629 (çev. notu).

⁵⁶ Muhammad Ma’sûm b. Khvâjigî İsfahânî, *Kbulâsat al-siyar. Târih-i rûzgâr-i Shâh Safî Safavî*, İraj Afshâr (ed.), Tehran (1368/1989), s.48; al-Ka’bî, *Zâd al-musâfir*, s.19; Mullâ Kamâl, *Târih-i Mullâ Kamâl*, İbrâhîm Dihgân (ed.), *Târih-i Safavîyân*, Arak (1326/1950), s.78; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.284 ve s.1134.

⁵⁷ El-Huwayzî, *Târih al-imâra al-Afrâsîbiya*, s.31, ss.36-37.

⁵⁸ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz., Rudi Matthee, “Iran’s Ottoman diplomacy during the Reign of Shâh Sulaymân I (1077-1105/1666-1694), Kambiz Eslami (ed.), *Iran and Iranian Studies: Papers in Honor of İraj Afshar*, Princeton 1998, ss.91-126.

⁵⁹ al-Ka’bî, *Zâd al-musâfir*, ss.18-19;

⁶⁰ Anon. (ed.) *A Chronicle of the Carmelites*, s.1135.

gelindiğinde, Dina Rizk Khoury'nin çok daha yalın terimleriyle söyleyecek olursak bir kabile limanından hem bir saray kültürüne hem de mütevazı bir edebiyat geleneğine sahip olan bir şehre evrilmişti.⁶¹ Şehrin sakinlerinin sayısındaki artış bu tespiti doğrular niteliktedir. 1570 ile 1590 arasında yapılan tahrirlerden yola çıkarsak şehrin o zamanki sakinlerinin sayısı aşağı yukarı 20 bin olarak tahmin edilebilir.⁶² Buna mukabil 1650 senesi itibariyle sakinlerinin sayısı iki kattan daha fazla artarak 50 bine ulaşmıştı.

Huzur ve istikrar, Ali Paşa'nın oğlu ve halefi olup Basra'nın yönetimi kendisine 1645'te tevdi edilen Hüseyin Paşa'nın hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar sürdü.⁶³ Ancak kısa süre sonra işler kötüye gitmeye başladı. 1651'de Şah II. Abbas (s.1642-1666) şehri ele geçirme tehdidinde bulunarak birliklerini güney batıya sevk ettiğinde Basra bu Safevî seferinden kıl payı kurtuldu. Gerçekten de Şahın dikkati Babürlülerin Kandahar'a yönelik yeni bir tehdidi tarafından başka yöne çekilmişti, bu yüzden ötürü kuvvetlerini İsfahan'a geri götürmek zorunda kaldı.⁶⁴ Buna karşılık takip eden yıllarda Basra'da dâhili çekişmeler patlak verdi. Bu çekişmeleri içeren olaylar silsilesinin farklı rivayetleri mevcuttur.

Bu rivayetlerden ilki, iki çağdaş Safevî vakayinamesinin yazarları olan Vâlehi Kazvîni İsfahanî ve Vahid Kazvîni ile bölgenin yerlisi olup *Zâdi'l-müsâfir* isimli eserini olaylardan bir iki nesil sonra yazan edebiyatçı el-Ka'bî tarafından küçük farklılıklarla kaydedilir. Bu üç kaynağa göre, Hüseyin Paşa'nın yetkisini kötüye kullanması, amcaları Ahmed Ağa ile Fethî Bey'i ondan şikâyetçi olmak amacıyla İstanbul'a gidip sultandan Hüseyin Paşa'yı azleden, Ahmed Ağa'ya Basra'nın, Fethî Bey'e de el-Katîf ve el-Ahsâ'nın yönetimini bahşeden bir ferman rica etmek için harekete geçirdi.⁶⁵ Sultan onlara Bağdat paşası Murtaza Paşa'ya hitaben yazılmış benzer münderecatta bir ferman verdi. Ahmed Ağa ile Fethî Bey bu fermanla donanmış bir halde ve büyük bir ordu ile Basra'ya döndüler. Hüseyin Paşa'dan, uzlaşmaya niyet etmeleri durumunda şehrin yönetiminde onlara pay teklif eden yatıştırıcı mesajlar gelmesine rağmen onlar yollarına devam ettiler. Basra'ya vardıklarında Hüseyin Paşa onları hapse attı. Onları öldürmenin imkânsız olduğu ortadaydı, bu yüzden vali, amcalarını* bir gemiye koyup Hindistan'a yollamaya karar

⁶¹ Dina Rizk Khoury, "Merchants and trade in Early Modern Iraq", *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (1991), s.60.

⁶² Ömer L. Barkan, "Research of the Ottoman fiscal surveys", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, London 1970, s.171.

⁶³ El-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsibiya*, s.7. El-Huvezyî, kroniğini kaleme aldığı tarih olan 1058/1647'de huzurun Basra'da hala hüküm sürdüğünü yazıyor.

⁶⁴ Bkz. Willem Floor ve Mohammad H. Faghfoory, *The First Dutch-Persian Commercial Conflict: The Attack on Qeshm Island, 1645*, Costa Mesa 2004, ss.183-184.

⁶⁵ Yalnızca Thevenot Fethî Bey'in gözünün el-Katîf ve el-Ahsâ valiliğinde olduğunu zikreder, bkz. De Thevenot, *Travels*, s.159.

* Yazar burada "uncles" yerine sehven "cousins" kelimesini kullanmıştır (çev. notu).

verdi. Bununla birlikte onlar el-Ahsâ üzerinden Bağdat'a ulaşarak kaçmayı başardılar.⁶⁶

Hollandalılar tarafından olayların geliştiği sırada Basra'da kaleme alınmış olup Basra'yı birkaç sene sonra ziyaret eden De Thevenot'un anlatımının da tamamladığı raporlar, Hüseyin Paşa ile amcaları arasında her iki taraf için de ölümcül bir mücadelenin patlak vermesine yol açan gelişmeler hakkında daha mufassal bilgi verirken yukarıdaki versiyonun ana hatlarını da doğruluyorlar. Mezkûr raporlar, Hüseyi Paşa'nın tiranlığının onun amcalarının ne suretle Basra ile el-Katîf ve el-Ahsâ'nın yöneticileri olarak ve ayrı ayrı tayin edilmeleri isteği ile İstanbul'a gitmelerine, ayrıca sultanın Bağdatlı Murtaza Paşa'ya, Hüseyin Paşa'yı azletmek amacıyla Basra üzerine yürümesini emrederek nasıl tepki göstermesine yol açtığını naklediyorlar. Raporlar aynı zamanda, Hüseyin Paşa'nın amcalarının şehre vardıkları esnada sahip oldukları halk desteğinden ve paşanın onların tüm taleplerini kabul edip ikisinden en büyüğü olan Ahmed Ağa adına yönetimden feragat etmeye razı olduğundan, fakat sonra onları hapis haneye yollayıp akabinde de Hindistan'a yelken açan bir gemi ile Basra'dan gönderdiğinden söz ediyorlar. Bu versiyona göre amcalar bindirildikleri gemiden Arabistan kıyılarına çıkmayı başardılar ve ancak ondan sonra akrabalarını şikâyet etmek için İstanbul'a gittiler. Padişah bilahare Ahmed Bey'e, kardeşine ve Bağdat paşasına; el-Cezâ'ir, Mansûriyye ve el-Kûrna kalelerini zorlamaları ve Hüseyin Paşa'nın emirlere itaat etmemesi durumunda ise bu müstahkem mevkileri cebren almaları emrini verdi.⁶⁷ Vâleh Kazvîni İsfahânî ve Vahîd Kazvîni, Murtaza Paşa'nın bu emri aynı zamanda Basra üzerinde hâkimiyet tesis etmeye yönelik uzun süredir beslediği arzusunu gerçekleştirmek için bir fırsat olarak gördüğünü ve şehri itaat altına almak için 1654'te bir ordu gönderdiğini iddia ederek bu gelişmeler esnasında Bağdat valisinin oynadığı rolden bahsederler.

III. 1654 Yılıın Olayları

Basra'da mukim Hollandalı Elias Boudaen'in, Murtaza Paşa'nın ordusunun Basra'ya yaklaştığı 1654 yılının sonbaharından itibaren şehirde cereyan eden olaylar hakkında bilgi veren günlüğüne sahibiz. Günlüğün aktardığına göre, ilerleyen Türk ordusu hakkındaki haberler Basra'ya 12 Eylül'de ulaştı. Boudaen, şaşkın davranışlar sergileyip mütereddit gözükten Hüseyin Paşa'nın çevresindeki herkesten şüphe etmeye başladığını iddia ediyor. Paşa, takip eden hafta içinde şehrin surlarında yeni kapılar inşa edilmesini emrederken aynı zamanda yeni birlikler toplayıp onlara atlar, giysiler ve silahlar dağıttı. Bu arada Arap kuvvetleri şehrin etrafındaki kırsal bölgeyi yağmaladılar. Bu esnada Hüseyin Paşa'nın kuvvetlerinin başkomutanının ilerleyen

⁶⁶ Muhammad Yûsuf Vâleh Qazvîni İsfahânî, *Khuld-i barîn. Îrân dar zamân-i Shâh Safî va Shâ 'Abbas-i dîvrum (1038-1071 b.q.)*, Muhammad Rizâ Nasîrî (ed.), Tehran 1380/2001, ss.530-531; Muhammad Tâhir Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâmah ya sharh-i zîndigâni-yi 22 sâlah Shâh 'Abbas-i thâni (1052-1073)*, İbrâhîm Digqân (ed.), Arak 1329/1950, ss.177-178; al-Ka'bi, *Zâd al-musâfir*, ss.19-20.

⁶⁷ Na, VOC 1208, Barra, Basra te Heren XVIII, 15 Oct. 1654, fol. 291r-v.; De Thevenot, *Travels*, s.159.

Türk birlikleriyle işbirliği yaptığına dair dedikodular yayıldı.⁶⁸ Bu malumat; Vali'nin kendi birliklerine, “*hepsi memleketlerine tekrar dönmek için fırsat kollayan Türklere ya da Halep ve Bağdat'tan firar etmiş kaçaklardan veya para yüzünden çok kısa sürede yozlaşmış Araplardan oluştuğu*” için çok az güvendiğini iddia eden De Thevenot'un müşahedesi ile de uyumludur.⁶⁹

Şehir 23 Eylül'de yani düşmanın biraz daha yaklaşmasıyla birlikte sığınmacıların ve kadınları ile kıymetli eşyalarını nehrin İran tarafına taşıyabilenlerin akınına uğradı. Hüseyin Paşa da aynı şeyi yapanlar arasındaydı. Bir saray mensubu, Paşa'nın amcalarından ona, öncelikli olarak Mansûriyye, el-Cezâ'ir, el-Kûrna ve el-Kûrna'nın güneyinde yer alan Suveyb kaleleri üzerinde kontrol tesis etmek için Osmanlı askerlerinden müteşekkil bir ordu ile aşağıya yani Basra'ya doğru inmek zorunda kaldıklarını iddia eden mektuplar getirdi. Fakat Paşa'nın kendi askerlerine saygı duymaması askerlerin, kendilerinden sakınılan bu saygıyı elde etmek için bu esnada silaha sarılmalarına yol açmıştı. Paşa, askerlerin memnuniyetini temin için 20 bin real* tutarında bir avans verilmesini emretti. Mektupları getiren ulağın kellesi de girişimleri sebebiyle vuruldu.⁷⁰

Hüseyin Paşa, ticari faaliyette bulunmak amacıyla o sene Basra'ya gelen bütün Yeniçerileri 26 Eylül'de topladı ve onlara kendi başkomutanının kaleyi hiç direniş göstermeden teslim ederek ona nasıl ihanet ettiğinden yakındı. Hayatını kurtarmak isteyen Paşa, onlara şehirden gönüllü olarak ayrıldığını ifade eden bir belge vermeye hazır olduğunu bildirerek şehirden ayrılmasına izin vermeleri için yeniçerilere yalvardı. Yeniçeriler, Paşa'nın ancak çok şiddetli ısrarından sonra onun Basra'yı terk etmesine, ayrılışının şehirde herhangi bir kargaşaya sebep olmadan gerçekleşmesi koşuluyla razı oldular. Bu gelişmeyi müteakiben Yeniçeriler kargaşa çıkmasını engellemek için silahlarına sarıldılar. Aynı gün yalnızca eşlerinin, oğullarından ikisinin, *şebbenderinin*, gümrük tahsildarı Abdurrahman'ın ve 10-12 kadar hizmetçisinin eşlik ettiği Hüseyin Paşa İran'a kaçtı. Hollandalılar, Hüseyin Paşa'nın Menevi Kalesi'ne girmesine nasıl izin verilmediğini, bu durumu bir tirandan kurtulma fırsatı olarak gören kale halkı tarafından yolda az kalsın nasıl öldürülme tehlikesi atlattığını, akabinde ise yolunun üzerindeki muhtelif diğer kaleleri geçip nehrin aşağısına doğru yelken açmasını ve bu yolculuğun bir Safevî limanında son bulmasını naklediyorlar.⁷¹ Hollandalıların adını vermediği bu liman ise galip ihtimal Bender Rig'di. Vahid Kazvîni ise aksine, Hüseyin Paşa'nın önce Safevî Arabistan'ındaki Huveyze ve Devrek'e kaçtığı ve ancak ondan sonra ve Şah II. Abbas ile bir görüşme talebinde bulunmak için, İran'ın bir eyaleti olup Basra'nın 200 km daha doğusunda bulunan Kûh-Gilûye'daki Bihbehân'a gittiği hususunda

⁶⁸ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 12-18 Sept. 1654, fol.254v-256.

⁶⁹ De Thevenot, *Suite du voyage*, IV, s.567; çev., a.g.e., *Travels*, s.158.

* İspanyol menşeli kuruş para (çev. notu).

⁷⁰ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 23 Sept, 164, fol. 258v.

⁷¹ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 26-27 Sept. 1654, fols. 258v-60; VOC 1208, Barra, Basra to Heren XVIII, 15 Oct. 1654, fol. 292.

ısrar ediyor. Aynı kaynak, Paşa'nın aynı zamanda bir akrabasını hediyelerle birlikte Safevî sarayından yardım talebinde bulunma vazifesiyle İsfahan'a gönderdiğini de iddia ediyor. Görünüşe göre bu yardımın karşılığında Paşa, Basra'yı Safevî vasallığı altına almayı teklif etti.⁷² Mamafih, babasının Sultan IV. Murad ile 1639'da yaptığı antlaşmaya riayet etmeye karar veren Şah II. Abbas, Paşa'ya yardım etmemeyi tercih etti.

Hüseyin Paşa'nın kaçtığını fark eden Ahmed Ağa ile Fethî Bey, kuvvetleriyle köyleri tahkim ederek ve kargaşayı istismar eden Arap yağmacılarla savaşarak Basra'nın çevresini sardılar. Basra'nın başkomutanı 28 Eylül'de, 6-7 bin askeri ile birlikte teslim oldu, Murtaza Paşa'nın eşlik ettiği Ahmed Ağa ile Fethî Bey, kaosa düşmüş ve idareyi ele alması için sakinlerinin Ahmed Ağa'ya çağrıda bulunduğu bir şehre girdiler. Basra'yı zapt eden askerlerin evlere zorla girdikleri, kadınlara ve oğlan çocuklarına tecavüz de dâhil olmak üzere çok sayıda meş'um fiili irtikâp ettikleri rivayet edilir. Görünüşe göre hiç kimse öldürülmemiş olsa da yeni yöneticiler bir yandan eski yönetici ve maiyeti tarafından geride bırakılan serveti ortaya çıkarmak için halkı işkenceye tabi tutarken bir yandan da şehrin en zengin sakinlerinin mal ve mülklerine el koydular. Yeni yöneticiler 30 Eylül'de şehrin bütün eşrafını toplantıya çağırıldılar, sonrasında Ahmed Ağa Basra'nın yeni paşası seçildi.⁷³ Fakat bu sonuç kargaşanın sona erdiği anlamına gelmiyordu çünkü Murtaza Paşa bilahare Ahmed Ağa ile Fethî Bey'i, Hüseyin Paşa'yı yakalamak amacıyla Fırat'ın ağzı ile Basra arasında kâin bir ada olan Kubbân'a gitmek için ikna etmişti. Paşa'nın onları ikna etmek için öne sürdüğü tez ise, yolculuğa çıkmak için güvenilebilecek yegâne kişiler oldukları, adadaki Hüseyin Paşa'nın yanında bulunduğundan şüphe olmayan aile servetlerinin sultan tarafından talep edilen haracı ödemeye yetecek olmasının yanı sıra onları zengin edecek olmasının da cabası olduğu şeklindeydi. Oysa her iki amca da Fırat üzerinde Kubbân'a doğru seyrederken onlara eşlik eden kişiler tarafından ipek bir kordon ile boğularak öldürüldü. El-Ka'bî ve Vahîd Kazvî'nin her ikisi de bu infazların, Basra'nın tek yöneticisi olmayı yine onların iddiasına göre şiddetli şekilde arzulayan Murtaza Paşa'nın azmettirmesi ile gerçekleştirildiğini teyit ediyorlar.⁷⁴ Hollandalıların bu gelişme hakkındaki yorumu ise, bütün operasyonun gerçekte Afrâsiyâbların egemenliğine son verip ailenin kökünü kurutmak ve ardından Osmanlı idaresini Basra'da kesin şekilde kurmak için tasarlandığı şeklindedir. Amcalar, Hollandalıların da tespit ettiği üzere, bu amaç için yalnızca birer araçtı. Osmanlılar şehirde kontrolü sağladıktan sonra iki kardeşe artık ihtiyaç kalmamıştı. Çıplak naaşları ertesi gün Paşa'nın sarayının baktığı meydana bırakıldı. Bu arada işgalci Türk askerleri, hiç kimsenin kötü muameleye maruz kalmadığından emin olmak için pazar yerinde toplandılar ve yerli halka kötü davranan şehrin

⁷² al-Ka'bî, *Zâd al-musâfir*, s.20; Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâme*, ss.178-179.

⁷³ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Dagregister, 27-30 Set. 1654, fols. 260-264; VOC 1208, Barra, Basra to Heren XVII, 15 Oct. 1645, fol.292v-293; Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâme*, s.178; De Thevenot, *Suite de voyage*, IV, s.567.

⁷⁴ al-Ka'bî, *Zâd al-musâfir*, s.20; Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâme*, ss.178-179.

muhtelif yerlerindeki yeniçeriler idam edildi.⁷⁵ Şu kişiler de 6 Kasım günü lime lime edilerek öldürüldü: el-Cezâ'ir'in 70 yaşındaki valisi Mustafa Bey, Hüseyin Paşa'nın 75 yaşındaki amcası Abdullah Kâşî, Abdullah Sevr'in 25 yaşındaki oğlu Hamid, 30'lu yaşlarındaki İbrahim b. Osman ve Kubbân'ın sâbık valisi Kadir Bey. Maktullerin tanınmaz haldeki cesetleri şehrin etrafındaki muhtelif yerlere bırakılmıştı.⁷⁶

Bu öldürme haberleri yayıldığında, başlangıçta teslim olmuş olan el-Cezâ'ir, Felluce ve el-Kûrna kaleleri savunmalarını takviye edip isyan ettiler. Murtaza Paşa, bu kasabaların idarecilerini Basra'nın yanına çekmek amacıyla el-Cezâ'ir'e 45 adam gönderdi, fakat bu adamlar kaleye girer girmez öldürüldü. Bunun üzerine Basra'daki silahlı herkes el-Cezâ'ir'in yanı sıra el-Kûrna'ya da yöneldi. Zira birkaç gün sonra, muhtemelen el-Kûrna'daki isyancılara yardım etmek için harekete geçen 1200 Arap kabile üyesi Fırat'ın karşısında belirdi. Hüseyin Paşa, el-Kûrna'nın yöneticisini ona para ve barut göndererek kendi tarafına çekmeyi başardı, Murtaza Paşa ise Kubbân'ın güvenliğini temin için 400 Yeniçeri gönderdi. Her nasıl olursa bu yeniçerilerin hepsi uykudayken öldürüldü, bu yüzden 400 kişilik başka bir birlik gönderilmek zorunda kalındı.⁷⁷ Bu arada, yeni efendilerinden gördükleri muameleden bıkan Basra halkı Hüseyin Paşa'ya, Basra paşası ile savaşmak için dönmesi halinde onu destekleyeceklerini belirten gizli haberler gönderdiler. Hüseyin Paşa onlara cevaben, kurtuluşlarının çok yakın olduğunu ve saldırının geceleyin gerçekleşmesi durumunda ise yağma ve zorbalıktan korkmalarına da gerek kalmayacağını bildiren gizli mektuplar gönderdi. Basra'yı geri kazanma fırsatının doğduğunu hisseden Hüseyin Paşa, alelacele silah altına alınmış Arap savaşçılardan ve muhtemelen İsfahan'daki Safevî yönetimi tarafından desteklenen hatta belki de bizzat temin edilmiş olan vasıfları belirsiz birkaç bin İranlıdan müteşekkil muhtelit bir güruhun başında ve hızlı bir şekilde aile ocağına geri döndü.⁷⁸ Bu askeri yürüyüşe Muhammed Raşid'in önderlik ettiği bedevi Araplar da katılmıştı. Büyük bir top taşıyan Osmanlı yeniçerileri hücumla kalktıysa da isyancıların sert direnişi onlara ağır kayıplar verdi. Bu esnada Murtaza Paşa akıbet korkusu içinde Basra'da bir köşeye çekilmişti. Kaçmaktan başka seçeneği kalmayınca da İran'ın yolunu tuttuğu söyleniyor. Ancak kim olduğunun fark edilip öldürüldüğü Kürdistan'a kadar ulaşabilmişti. Hüseyin Paşa bilahare Basra'ya dönüp paşa olarak vazifesine yeniden başladı. Paşa, Babıali'ye hediyeler gönderdi ve el-Ka'bi'nin ifadesiyle vezaret tacını sultandan satın aldı.⁷⁹

⁷⁵ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 1-2 Oct. 1654, fols. 267-269.

⁷⁶ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 7-8 Oct., fol.271.

⁷⁷ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 9-11 Oct., fols 271-272.

⁷⁸ Abu'l-Hasan b. İbrâhîm Qazvîni, Hüseyin Paşa'nın Basra'yı Şah II. Abbas'ın yardımı ile geri aldığını söylüyor, bkz., *Favâ'id al-safaviyah*, Maryam Mîr Ahmadi (ed.), Tehran 1367/1988, ss.68-69.

⁷⁹ Vahid Qazvîni, *Abbasnâmah*, ss.179-180; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1142; Thevenot, *Suite de voyage*, IV, s.567.

Osmanlı ve Safevî devletleri bu çatışmanın ardından, söz konusu gelişmelerin iki devlet arasındaki iyi ilişkilere hiçbir zarar vermediğini teyit etmek için elçi teatisinde bulundular. Kelb Ali Han (Sultan) 1655’de İstanbul’a gitti ve İran’a, Müteferrika Ağası İsmail Ağa isminde bir Osmanlı elçisi ile birlikte geri döndü. Safevî vakanüvisleri bu Osmanlı elçisinin İsfahan’da azami tazim ve ihtirama mazhar olduğunu iddia ediyorlar. Mesela İsmail Ağa hasta düştüğünde şahın hususi doktoru tarafından tedavi edildi.⁸⁰

IV. Osmanlıların Dönüşü

Hüseyin Paşa’nın, Osmanlıları kısa süre önce mağlup edip akabinde Babıali’den paşalık mansıbını “*satın alarak*” ikinci dönemine yine paşa olarak başlama şekli, gelinen nokta itibarıyla aslında Basra’da çatışmadan önce cari olan durumun restore edildiğini gösteriyor. Bu tespitimiz, müteakip birkaç yıl içinde bölgeye gelen muhtelif seyyahların mülahazaları tarafından da teyit edilmektedir. 1661’de Basra’dan geçen Fransız Bourges, karşısında kesinlikle yerel yöneticilerin hâkimiyetinde olan bir şehir buldu. Bourges’a göre paşa, sultana hediyeler şeklinde her yıl haraç gönderdiği halde onun sözünü dinlemiyordu. Ayrıca, ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanabilmek amacıyla şehri çevreleyen Araplar ile iyi ilişkilerini muhafaza ettiğinden de emindi.⁸¹ De Thevenot’un, Basra yöneticisinin Osmanlı idaresini rüşvetle satın alarak Osmanlıların taleplerine sık sık direndiği mealindeki mülahazası aslında Basra paşasının sahip olduğu fiili muhtariyetin de altını çizmektedir.⁸²

1665 yılı, Basra ve sakinlerine büyük meşakkat ve ıstırap getiren yeni ve uzun bir tufanın başlangıcına tanıklık etti. Karmelitler, bu yeni kargaşanın patlak vermesinin Hüseyin Paşa’nın sultanın hükümdarlığını tanımayı reddetmesi ile başladığını, bunun sonucu olarak da Osmanlıların Basra’ya boyun eğdirmek için büyük bir ordu gönderdiklerini iddia etmişlerdir.⁸³ Daha tafsilatlı malumat ise, Hüseyin Paşa’nın 1073/1663’te el-Ahsâ’yı fethettiğini bildiren el-Ka’bî’den gelmektedir. Anlaşılan o ki el-Ahsâ’nın fethine özellikle büyük bir can kaybı eşlik etmişti ve bu durum da sultanın öfkesini mucip olmuştu. El-Ahsâ’nın yöneticisi Muhammed Paşa b. Ali Paşa, Hüseyin Paşa’nın tutumunu şikâyet etmek için İstanbul’a gitti, sonrasında bu şikâyet Osmanlıların Hüseyin Paşa’ya önce, Babıali’ye itaat etmesini emreden bir mektup göndermelerine, Paşa’nın itaat etmeyi reddetmesi üzerine de bir ordu sevk etmelerine yol açtı.⁸⁴

⁸⁰ Vâlah Qazvîni İsfahânî, *Kbul-i barîn*, ss.585-587; Vahîd Qazvîni, ‘*Abbasnâmah*, ss.222-223.

⁸¹ Jacques de Bourges, *Relation du voyage de monsigneur l’évêque de Beryte... par la Turquie, la Perse, les Indes etc.*, Paris 1666, s.52.

⁸² De Thevenot, *Suite de voyage*, IV, s.566.

⁸³ Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1151.

⁸⁴ al-Ka’bî, *Zâd al-musâfir*, s.2. Ayrıca bkz., Nazmî-zâda Murtadâ Afandî, *Gulshan-i kbulafâ*, terc. Mûsâ Kâzîm Nûrsû (basım yeri yok, basım tarihi yok), s.265.

1665'in sonbaharında, Bağdat valisi İbrahim Paşa'nın komutasındaki büyük bir Türk ordusunun Hüseyin Paşa'yı mevkiinden indirmek için yaklaştığına dair dedikodular gerçekten de şehirde dolaşmaya başlamıştı.⁸⁵ Hüseyin Paşa bunun üzerine el-Kûrna Kalesi'ne hareket etti, başkomutanı Hacı Ağa da yaklaşık 3 bin süvari ve piyade ile onu takip etti. Bu da Hüseyin Paşa'nın, İbrahim Paşa'nın yaklaşık 12 bin kişiden müteşekkil kuvvetinin şehre kara tarafından girişini engellemek ve bu birliklere karşı koymak için kullanılan takriben 20 bin, bazılarının iddiasına göreyse 30 bin adama komuta ettiği anlamına gelmektedir. Hüseyin Paşa el-Kûrna'dan daha ileriye seyreden tüccarları haraca bağladı, bu haraç daha sonra paşanın birlikleri arasında dağıtıldı. Paşa ayrıca, silah edinmek için oğlunu İran'a gönderdi. Oğlunun bu görevi başarıp başaramadığı belli değildir. Paşa'nın oğlu, İran'dan Aralık ayının başlarındaki dönüşünü müteakip, beraberinde bin ila iki bin asker bulunan Paşa'nın kayınbiraderi ile birlikte babasına katıldı. Müntefiklerin yardımı Basra meselesinde de imdada yetişti. Osmanlı ordusunun ilerleyişi el-Kûrna'nın önünde durdu, bunun üzerine Bağdat'tan 900 kişilik bir bedevi kuvveti takviye olarak gönderildiyse de bu birlikler Müntefikler tarafından Kût'ül-Amâre yakınlarında geri püskürtüldü ve el-Kûrna'ya ulaşmaları engellendi.⁸⁶

Bu arada Basra, şehri takviye edip kalenin hendeklerini derinleştirmiş olan Hüseyin Paşa'nın yeğeni İbrahim Ağa'ya emanet edilmişti.⁸⁷ Onun halka karşı, şehrin savunmasına faydası olmadığını düşündüğü herkesin şehirden tart edilmesini de kapsayan sert davranışları halkın Afrâsiyâb sülalesine olan sadakatini zayıflattı. Halkın Afrâsiyâblardan soğumasının diğer bir nedeni ise Hüseyin Paşa'nın, Basra istikametine giden bütün ticari metan el-Kûrna'ya nakledilmesini icbar etmesi, malların sahipleri el-Kûrna'dan boş teknelerle ayrılırken de bilahare bu mallara el koymasındı. Bunların tümü, bazı Basralıların yaklaşmakta olan Osmanlılarla kendilerine yardım edilmesi ve yeni bir valinin gönderilmesi için temas kurması ile birlikte bir halk ayaklanmasına dönüştü. Ardından bir dizi kafa karıştırıcı olay birbirini takip etti. Hüseyin Paşa, isyancıları boyun eğdirmek için el-Kûrna'dan birlikler gönderdi. Fakat bir çatışma yaşanmadan önce İbrahim Ağa ve şehbenderi; Hüseyin Paşa'nın el-Kûrna'yı terk ettiği dedikodusunu müteakiben şehrin çok sayıda sakini ile birlikte yılbaşı gecesi Basra'dan kaçtı. Hollandalıların iddiasına göre, aralarında Osmanlılara olumlu bakanların da bulunduğu Basra uleması ayak takımını kullanmak için bu durumdan istifade etti ve şehir bu gelişmeyi takip eden nümayişler esnasında Türk padişahının mülkü olarak ilan edildi. Bu kaotik şartlar 12 Ocak 1666'ya kadar devam etti. Ulema bu tarihte şehrin yönetimini Hacı Müsellem adında bir Türk tüccara teklif etti. Kimileri bu hamlede Bağdat paşasının parmağı olduğunu ima etmiştir fakat Hollandalılar, el-Kûrna'daki abluka yüzünden Basra ile

⁸⁵ NA, VOC 1251, Resolution merchants of Basra, 14 Oct, 1665, fol.1552v; NA, VOC 1251, De Vogel and Smit, Cgamron to Heren XVII, 8 March 1666, fols. 1528-1529.

⁸⁶ Caskel, *Die Beduinenstämme*, ss.417-418.

⁸⁷ NA, VOC 1251, Brouwer, Basra to Van Wyck, Gamron, 27 Jan. 1666, fol. 1561; Afandi, *Gulshan-i khulafâ*, s. 266.

Osmanlı ordusu arasındaki irtibatın fiilen zaten mevcut olmadığını ileri sürerek bu senaryo hakkındaki şüphelerini ifade etmiş ve gelişmelere yön veren yerel inisiyatifte işaret etmişlerdir.⁸⁸

Hüseyin Paşa el-Kûrna'da kaderine terkedilmişti fakat topçular Kûrna Kalesi'ne büyük hasar verirken bile Bağdat valisinin birliklerine direnebildi ve bu yüzden ortaya çıkan yenişememe hali de birkaç ay devam etti. Ramazan ayının gelmesi ve beraberinde savaşa ara verilmesi İbrahim Paşa ile Hüseyin Paşa'ya müzakereleri başlatmak için bir fırsat verdi, bu durum üzerine 7 Mart'ta bir ateşkes ilan edildi. Varılan antlaşmaya göre, Afrâsiyâb sülalesi Basra'yı kontrolü altında tutacaktı. Hüseyin Paşa idareyi oğlu Afrâsiyâb'a devredecekti, ayrıca paşa el-Ahsâ'dan vazgeçmeye de icbar edildi.⁸⁹ Osmanlı birlikleri ise yalnızca; Hüseyin Paşa'nın sultana sekizliklerden oluşan 700.000 İspanyol reali tutarında bir ödeme yapmaya söz vermesi ve kayınbiraderinin de rehine olarak teslim alınması koşulunu kabul etmesi halinde geri çekilmeyi kabul ettiler. Basra'nın Hollandalı sakinleri, nakde duyulan acil ihtiyacın neden olduğu bu para talebinin insafsız bir idareye yol açtığı üzerinde ısrarla durmuşlardır. Hollandalıların gözlemine göre bu gelişmenin sonucu olarak parası olanlar servetlerini sergilemeye cesaret edemezken tüccarlar ve avam ise çok çile çekmişler ve yoksulluğa düşürülmüşlerdi.⁹⁰ Şehirdeki Karmelit papazları bu varidat arayışına, Hüseyin Paşa'nın şehirde görevli 18 bin kişilik askeri kıtanın idamesi için yabancı olanlar da dâhil olmak üzere Basra'nın bütün sakinlerinden 1666 ve 1667'de para toplamasını kaydederek zımnen işaret ederler.⁹¹ Karmelitlerin kendileri de 1667'de 70 kuruş ödemeye icbar edilmişlerdi.⁹²

Bu noktada Basra, yalnızca geçici bir süreliğine olsa da tekrar huzura kavuşmuş gibi görünüyor. Osmanlılar, Şah II. Abbas'ın 1666 sonbaharındaki ölümünden istifade etmek amacıyla Bağdat, Diyarbakır, Halep, Mardin ve sair yerlerin valilerine Basra'ya karşı bir sefer düzenlemelerini emrederek şehir üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmak için 1667'de yeniden girişimde bulundular. Öyle görünüyor ki bu gelişmeyi, Hüseyin Paşa'nın Yahya Ağa adındaki kayınbiraderinin paşanın temsilcisi olarak Edirne'ye elçilik ile gönderilmesi takip etmişti. Yahya Ağa Edirne'yken efendisine ihanet edip kendisini Basra yöneticisi aday olarak takdim etti. Yahya Ağa'yı başa geçirmek için planlanan Basra saldırısının akabinde liderliği ise Bağdat'ın yeni paşası Kara Mustafa ele aldı. Osmanlılar bu kez, saf değiştirmesi karşılığında el-Cezâ'ir'in bir bölümü üzerinde hâkimiyet kurmasına izin verilen

⁸⁸ NA, VOC 1251, Brouwer, Basra to Van Wyck, Gamron, 27 Jan. 1666, fols 1559-61; Anon. (ed.), A Chronicle of the Carmelites, 31 Ağustos 1669 ile 23 Mart 1671 arasındaki raporlar, ss.1151-1152.

⁸⁹ Bu şartların bir kısmı Longrigg'de görülüyor, Four Centuries, s.115; fakat bu şartlar Hollanda kaynaklarında mevcut değildir.

⁹⁰ NA, VOC 1251, Brouwer, Basra to Van Wyck, Gamron 27 May 1666, fols. 1562-1563.

⁹¹ Anon. (ed.), A Chronicle of the Carmelites, s.1153, report 31 August 1669.

⁹² Carmelit Archive, OCD 241d, Ange de Joseph, 24 May 1667.

Müntefik Kabilesi'nin desteğini temin etmiş gibi görünüyorlar.⁹³ Kaynaklarda, uğradığı ihanete kızgın olan Hüseyin Paşa'nın öfkesini Basra halkından çıkardığı, şehrin kadınlarını İran'a gönderdiği ve kendi sarayını da yerle bir ettiği söyleniyor.⁹⁴ Abbé Carré, Paşa'nın Basra'yı İranlılara sunduğunu fakat onların bunu kabul etmediğini iddia ediyor.⁹⁵ Hüseyin Paşa, şehri savunma konusunda artık hiç ümidi kalmayınca Basra'nın tahliyesi için 18 Aralık günü direktif verdi. Bölgenin ve dönemin tipik yakıp-yıkma şeklindeki harp taktiğine uygun şekilde şehrin bütün sakinlerine üç gün içinde bütün mal ve mülkleriyle birlikte İran'a gitmeleri söylendi, sonrasında ise şehir ateşe verilecekti. Olay gerçekten de bu şekilde cereyan etti: nüfusu tahliye edilen Basra önce Hüseyin Paşa'nın askerleri tarafından yağmalandı ve akabinde de ateşe verildi.

Bu olayların bazılarını şahitlik eden el-Cezâ'ir'li Şii âlim Nîmetullâh el-Cezâ'irî biraz daha tafsilat veriyor ve Basra sakinlerinin Huveyze yakınlarındaki Sahab denen bir yere nasıl nakledildiğini anlatıyor. Hüseyin Paşa kendisi de oraya hareket etti fakat ordusunu el-Kûrna Kalesi'nde konuşlandırdı. El-Kûrna'nın çevresini saran Osmanlı ordusu 4 ay devam eden bir muhasaraya başladı. Ordusunun kendisine ihanet edeceğinden korkan Hüseyin Paşa, 10 Ramazan 1078/23 Şubat 1668'de el-Kûrna'dan sıvıştı ve İran topraklarındaki Devrek'e kaçtı. Haberlerin duyulması üzerine, Sahab'da bulunan el-Cezâ'ir halkı üç gün süren ve çok sayıda cana mal olan bir çöl yolculuğu yaparak Huveyze'ye geçti.⁹⁶ Diğer kaynaklardan gelen bilgiler, Hüseyin Paşa'nın, Şah Süleyman'dan (s.1666-1694) yardım talebinde bulunmak için 2 bin kişilik maiyeti ile Devrek'ten Şiraz'a doğru devam ettiğini gösteriyor. Masrafları Şah tarafından karşılanan Hüseyin Paşa, ya İranlılar tarafından Basra valiliğine iade edilmek ya da Safevî ülkesinde başka bir yere vali olarak tayin olunmak ümidiyle bir süre Şiraz'da kaldı. Bununla birlikte Şah Süleyman, Osmanlılarla Safevîler arasındaki barış antlaşmasını tehlikeye atacak değildi, bunu özellikle de Basra'nın yeni Paşa'sı tarafından organize edilip gönderilen bir elçilik misyonu aracılığıyla suçlunun iadesini talep eden Osmanlı sultanı IV. Mehmed'e karşı yapmaya hiç niyeti yoktu.⁹⁷ Bu elçilik misyonu ise İran'daki yetkililer arasında ihtilafa yol açtı. İsfahan'dan yazan Raphaël du Mans, Kûh-Gilûye valisi Zaman Han'ın Basra Paşa'sını, Safevî sarayına kendi dengi olmayan bir elçilik heyeti gönderdiği için azarladığını naklediyor.* Aynı yazar, Safevî

⁹³ Chardin, *Voyages*, X, s.80; Caskel, *Die Beduinenstämme*, s.418.

⁹⁴ Longrigg, *Four Centuries*, s.116.

⁹⁵ Longrigg, *Four Centuries*, s.116, dn4.

⁹⁶ Bkz. Devin Stewart, "The humor of the scholars: the autobiography of Ni'mat Allâh al-Jazâ'irî (d.1112/1701)", *Iranian Studies*, 22 (1989), s.75.

⁹⁷ India Office Records, London (IOR), G/36/105, Flower, Isfahan to Surat, 14 Aug. 1668, fol.68; NA, VOC 1268, Gosko e, Gamron to Batavia, 26 May 1668, fol. 1369v; VOC 1270, Goske, Gamron to Batavia, 18 June 1669, fol. 967.

* Safevî başkentine gitmek için sınıra gelen bir Osmanlı elçisi, önce sınırı geçtiği noktada bulunan Safevî eyaletinin yöneticisi tarafından istikbal edilir ve bu yönetici kendisine başkente giden yolun üzerindeki diğer eyaletin sınırına kadar mihmandarlık eder ve elçilik heyetinin ihtiyaçlarını

sarayında biri suçlunun iadesine sıcak bakanlar, diğeri ise Osmanlılara karşı konulmasını destekleyenler olmak üzere iki taraf bulunduğunu iddia ediyor. Öyle görünüyor ki sonunda bu iki seçenekten hiçbiri tercih edilmedi. İranlılar, bir sorun çıkması ihtimaline binaen İran Arabistanı'na birlikler sevk ederken Şah da Hüseyin Paşa'yı Safevî topraklarını terk etmeye icbar etmiş gibi görünüyor. Sikutuhayale uğrayan Hüseyin Paşa, Basra'yı tekrar ele geçirmesi için kendisine yardımcı olmaları halinde Portekizlilere bazı vaatlerde bulunarak kıyıdaiki Bender Rîg'e döndü ve oradan da Sind'e gitmek için yola çıktı. 1669'da Babürlü sarayına vardığında İslam Han Rûmî unvanını aldı. Hüseyin Paşa hiçbir zaman Basra'ya dönemedi ve sonunda 1676'da Hindistan'da öldü.⁹⁸

Türkler akabinde Basra'yı kuşatma altına alıp şehri bir ay sonra 1668'in başlarında rakipsiz bir şekilde ele geçirdiler. Ardından “kendilerini bütün ülkenin efendileri yapıp bölgenin düzenini kan dökmeden yeniden tesis etmeye başladılar”. Osmanlıların Basra'yı ve çevresini yeniden şenlendirmek için geri dönmeyi arzulayan herkesi sıcak karşılayan gayretlerini yeni vali Yahya Ağa'nın mevcudiyeti de kolaylaştırdı. Onun sayesinde bütün Araplar, dört aylık bir gıyaptan sonra hızlı bir şekilde şehre döndüler.⁹⁹ Basralıların geri dönmesinin 6 ay sürdüğünü iddia eden Chardin'in ifade ettiği üzere, şehrin sakinleri geri dönüp daha evvel Afrâsiyâbların yönetimi altında yaşadıkları gibi Osmanlı himayesine sığındılar.¹⁰⁰ Düzenli bilgi edinmeye meraklı Du Mans, bununla birlikte Türklerin el-Cezâ'ir'in 20 bin Şii sakinini öldürdüklerini iddia etmiştir.¹⁰¹ Aslına bakılırsa Şii hacılara yönelik tacizler, Osmanlı yönetiminin cesaretlendirmesi yüzünden bu tarihten sonra da devam etti¹⁰², ayrıca yüksek maliyetler, emniyetin olmayışı ve tebaalarının bu dönemde maruz kaldığı zorbalıklar yüzünden hayal kırıklığı yaşayan İranlı yetkililerin kendileri de hacıların geçişini birçok vesileyle yasakladılar. Bununla birlikte bu durum hac yolu üzerindeki Arap kabile reislerine Safevîlere verdiğinden daha çok zarar verdi, bu yüzden Basra paşası ve diğer yerel yetkililer bozulan ilişkilerin yeniden eski halini almasını niyaz etmek için İsfahan'a sık sık elçilik heyetleri gönderdiler. Chardin, İran'da bulunduğu 12 yıl içinde bu heyetlerin dört tanesini gördüğünü iddia ediyor ve Şah Süleyman'dan, uygulamaya koyduğu bir yasağı kaldırmasını rica etmek için 1675'te

karşıları. Bu nedenle, Osmanlı elçisinin rütbesi kendisini karşılayacak Safevî eyaleti yöneticilerinin rütbelerinden düşük olamazdı. Du Mans'ın kaydı bu meseleye işaret ediyor (çev. notu).

⁹⁸ NA, VOC 1270, Goske, Gamron to Batavia, 18 June 1669, fol. 968; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1153, letter 31 Aug. 1669; Francis Richard, *Raphaël du Mans, missionnaire en Perse au XVIIe*, 2 vols, Paris 1995, I, s.218, letter Du Mans, Isfahan 3 April 1668; *ibid.*, s.224, letter 23 April 1668.

⁹⁹ P. Fr. Ambrosio A S. Teresia, O.C.D., 'Relatione della missione di Bassora', *Analecta Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*, 13 (1938), s.85; NA, VOC 1255, Roothals, Gamron to Heren XVII, 26 Jan. 1668, fol. 740r.; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1153.

¹⁰⁰ *A Chronicle of the Carmelites*, s.1153; Chardin, *Voyages*, V, ss.319-320

¹⁰¹ Richard, *Raphaël du Mans*, II, s.218, letter du Mans, 3 April 1668.

¹⁰² Mandaville, "The Ottoman province of al-Hasa", s.498.

İsfahan'a gelen ve İranlı hacıları taciz edenlerin cezalandırıldığı bilgisini havi mektuplar taşıyan bir Mîr-i Hacc'ı özellikle örnek veriyor.¹⁰³

Yahya Ağa, Türklerin şehri ele geçirmesinden sonra neredeyse bir yıl daha iktidarda kalmış görünüyor. Hollandalıların, yerel tüccarların Basra'daki ticaretlerini yeniden icra etmeye başladıklarını ve daha şimdiden 15-16 geminin Sûrat'tan geldiğini nakletmelerinden anlaşıldığı üzere ticaret hızlı şekilde eski halini almıştı.¹⁰⁴ Fakat Yahya Ağa'nın muhtariyet arzusu kısa süre içinde, Osmanlıların Basra üzerinde daha sıkı bir hâkimiyet tesis etme politikasıyla ters düştü. İstanbul Basra'ya yalnızca yeniçerilerden müteşekkil bir ihtiyat birliği değil hepsi de Yahya Ağa'nın hareket özgürlüğünü kısıtlamaya matuf bir şehbender ve bir defterdarın yanı sıra bir de kadı gönderdi. Yahya Ağa defterdara, işlerine burnunu sokmamasını söylediğinde ve yeniçerilerden de kesinti yaptığında isyan çıktı. Bu gelişmeyi müteakiben Osmanlılar, onu İran ile ilişkilerini sürdürmekle suçlayarak üzerine bir ordu gönderdiler. Türk şehbender yüzünden limanın gümrük gelirlerinden mahrum kalan ve kendini yeniçeriler tarafından kuşatılmış hisseden Yahya Ağa 1669 yılının Mart ayında yalnızca bir tek akrabası ile birlikte İran'a kaçtı. Orada, bir Arap savaş gücü kurmaya girişti ve 15 bin ila 20 bin adamdan müteşekkil bir ordunun eşliğinde geri dönüp 18 Nisan 1669'da Basra'nın önünde belirdi. Bu ordu, şehri takviye etmiş olan Türklerin direnişine rağmen 10 gün boyunca şehre saldırdı, 29 Nisan günü de surlarda gedik açmayı başardı. Bunu takip eden şiddetli saldırıda Türklerin çoğu ve Basra'nın Arap sakinlerinin bir haylisi kılıçtan geçirildi ve bu kıyımdan bir tek ev bile kurtulamadı. İşgal kuvvetlerinin, 3 gün süren taşkınlıkları boyunca tarif edilemeyecek kadar vahşi filler irtikâp ederken yaklaşık 5 bin kişiyi öldürdüğü söylenir.¹⁰⁵

Bu zaferi müteakiben Yahya Ağa, kaçan yeniçerilerin sığındığı el-Kûrna'yı kuşattı. Bununla birlikte Bağdat Paşa'sının müdahalesi onu geri çekilmeye icbar etti ve bu andan itibaren durum tersine döndü ve Basra'yı terk etmeye mecbur edilen Yahya Ağa 6 Eylül 1669'da İran'daki Bender Rîg'e gitmek üzere bölgeden ayrıldı. Türkler, ağır şekilde hırpalanmış şehre bir kez daha girdiler ve dönmek amacıyla kaçmış olanların şehre girmelerine izin vererek 17 Ekim'de barışı tesis ettiler.¹⁰⁶ Yine de olayların Basra için ne kadar yıpratıcı olduğunu 1669'da yapılan bir Osmanlı nüfus tahriri ortaya koymaktadır. Bu sayımda toplamda yaklaşık 35 bin kişilik bir nüfusa tekabül eden 5557 adet hane halkı kaydedilmişti ki bu sayı şehrin nüfusunun, en yoğun olduğu yüzyılın ortasına kıyasla en az 15 bin belki de 25 bin

¹⁰³ Chardin, *Voyages*, III, ss.134-136, VII, ss.183-185.

¹⁰⁴ NA, VOC 1270, Goske, Gamron to Batavia, 18 June 1669, fol. 967v.

¹⁰⁵ Ambrosio a S. Teresia, 'Relatione', s.87; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1154; Longrigg, *Four Centuries*, ss.118-119.

¹⁰⁶ Sir Hermann Gollancz (ed.), *Chronicle of Events between the Years 1623 and 1733 Relating to the Settlement of the Order of Carmelites in Mesopotamia*, London 1927, s.332; Alfred Martineau (ed.), *Mémoires de François Martin, fondateur de Pondichery (1665-1696)*, 3 vols, Paris 1931-1934, II, ss.210-211.

kişilik bir kayba uğradığına işaret etmektedir.¹⁰⁷ Bir misyonerin daha sonra ifade ettiği üzere, “Hüseyin Paşa'nın zamanından önce, ama özellikle de 1664 ve 1665 yıllarından itibaren burada ve öte tarafta ortaya çıkan çok sayıda isyan ve savaşı müteakip Basra şehri ve bölgesi nihayet Osmanlı hâkimiyeti altına girdi ve bizim bu haneye mensup papazlarımız tamahkârlığa ve ezîyete maruz kaldılar.”¹⁰⁸ Son gelişinden 3 yıl sonra Basra'yı 1672'de tekrar ziyaret eden Abbé Carré, aradan geçen süre zarfında şehrin çok değişmiş olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Basra artık eskiye oranla daha az ticaretin olduğu, ayrıca maruz kaldıkları zorbalıklar ve Türkler tarafından soyulmaları yüzünden sakinlerinin önemli kısmının terk ettiği bir şehirdi ve şehrin bu durumu aynı zamanda dönemin Arap isyanları için de bir amil teşkil etmişti.¹⁰⁹

Diğer kaynaklar bu tabloyu teyit etmektedir. Bu kaynaklar İstanbul'un, şehrin güvenliğini arttırmak ve ticaretini yeniden canlandırmak için tedbirler aldığı üzerinde duruyor fakat diğer yandan da, her şeyi de hesaba katarak, Osmanlı idaresinin bu son teşekkülünün vergilendirme sistemi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu öne sürüyorlar, çünkü yerel ekonominin teşvik edilmesi Babiali'nin dolaysız gelirlere duyduğu ihtiyaca kıyasla genellikle daha az önem taşımaktaydı. Şüphesiz, Osmanlılar Basra'da hâkimiyet kurar kurmaz Mezopotamya'daki ticaret güzergâhları boyunca hüküm sürmeye başlamış olan kanunsuzluk ile mücadele ettiler. Basra'nın yeni paşası Hasan Çelebi Paşa bu amaçla kırsal kesime 1672 senesinde 2 bin askerden oluşan bir birlik sevk etti. Bu birlik görevini, 2 bin ile 3 bin kadar haramiyi öldürerek sonlandırdı ve bu haramilerin yaklaşık 15 kadar liderini de idam edilecekleri Basra'ya getirdi. Bu sayede Bağdat yolu açıldı ve tüccarlar da şehre geri döndüler.¹¹⁰ Görünüşe göre 2 bin ile 3 bin kişiden müteşekkil bir Yeniçeri garnizonu, düzenin geleceğini garanti altına almak için şehirde kalmaya devam etti.¹¹¹ Bu gelişmelerin sonuçları, müteakip ticaret sezonunda görüldü. 1673'ün başlarında, sezon boyunca birkaç Hollandalı ve İngiliz teknesi ile yerli tüccarlara ait çok sayıda küçük barkonun* yanı sıra 15 büyük geminin Basra limanına demir attığı nakledilmiştir.¹¹² Lakin diğer yandan Osmanlılar, sultanın hazinesi için en külliyetli miktardaki iradı temin edeceğine söz vererek mansıp için en yüksek ihale fiyatını teklif eden kişiyi mültezim olarak tayin

¹⁰⁷ Abdullah, *Merchants*, s.25, Rizk Khoury'ye istinaden, 'Merchants and trade'.

¹⁰⁸ Carmelite Archive, OCD 241d, F. Angelo di San Giuseppe, Venice, 16 Sept. 1679.

¹⁰⁹ Abbé Carré, *Travels*, I, s.90.

¹¹⁰ NA, VOC 1279, De Haeze, Gamron to Heren XVII, 14 Oct. 1672, fol. 1034. Hasan Çelebi Paşa ismi Efendi'de bulunuyor, *Gulsban-i kbulafa*, s.277.

¹¹¹ François Petis de la Croix, *Extrait du journal du sieur Petis, Fils, Professeur en Arabe, et secrétaire interprète entretenu en la marine renfermant tout ce qu'il a vu en fait en Orient, in Ahmad Dourry Efendy, Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Othomane auprès du Roi de Perse*, L. Langlès (ed.), Paris 1810, s.110. Yeniçeriler el-Kürna'da konuşlanmış milislerin bir kısmını oluşturdukları için maaşlarını da oradan almaya icbar edildiler, bu da onlar için yaklaşık 8-10 saatlik bir yolculuk yapmak anlamına geliyordu.

* Yelkenli büyük sandal (çev. notu).

¹¹² NA, VOC 1285, De Haeze, Gamron to Batavia, 14 Jan. 1673, fol. 5.

ettiler.¹¹³ 1673'ün Ocak ayında Babıali'nin bir temsilcisi hil'atlar, paşanın mansıba tayin edildiğine ilişkin bir berat ve sultanın paraya ihtiyacı olduğu şeklindeki bir mesaj ile birlikte şehre ulaştı. Bundan kısa süre sonra Osmanlı görevlileri müteveffa paşanın mal varlığını İstanbul'a nakletmek için cem ettiler, ayrıca aralarında şehrin hazinedarının da bulunduğu muhtelif memurlar da başkente çağrıldı.¹¹⁴ İran'dan yazan Hollandalılar, nakit paranın Avrupa'daki savaşın bir sonucu olarak kıtlaştığını tasdik etmektedir.¹¹⁵ Bu dönemde Mezopotamya'dan geçen Abbé Carré bize konu hakkında daha tafsilatlı bilgi veriyor. Kendisi, Türklerin mürûr u ubûruna mani olmak için 1674'te bütün yolların kesilmesine yol açan geniş çaplı Arap huzursuzluğunun kendisinin de Basra ile Bağdat arasında kara yolculuğu yapmasına nasıl mani olduğunu nakletmektedir. Abbé Carré bu durumu, muhtemelen 11 Kasım 1673'te Hotin'de yapılan savaşa atıfta bulunarak Polonyalıların kısa süre önce Osmanlıları mağlup etmesiyle izah ediyor. Bu mağlubiyeti takiben Osmanlıların, “İstanbul'a ve sultanın karargâhına gönderilmek üzere ülkenin dört bir yanından büyük miktarda asker ve para celbine giriştiklerinden” ve “böyle yaparak kontrolleri altındaki tüm ticareti ve toprakları, bütün ülkede utanç verici zorbalıklara başvurarak tahrip etmeyi başardıklarından” söz ediyor.¹¹⁶

V. Sonraki Gelişmeler

Yukarıdaki gelişmeleri takip eden ve Longrigg tarafından “*yirmi yıllık olağan yönetim*” olarak isimlendirilen nispi istikrar hali Basra ile Bağdat arasındaki bölgede kabile huzursuzluklarının yol açtığı yeni isyanlar yüzünden birkaç kez sekteye uğradı.¹¹⁷ Nitekim İran'la sınır oluşturan bölgede kâin bir kabile olan Beni Lâm kabilesi 1089/1678'de yolcuları soyarak haydutluğa başladı. Bu gelişme Bağdat paşası Ömer Paşa'nın, bölgeye 4 bin ila 5 bin askerden müteşekkil bir ordu göndermesine yol açtı, bu ordu mezkûr kabileyi Bağdat'a dönmeden önce Huveyze yakınlarında mağlup etti.¹¹⁸ 1683'te Bağdat civarında, tüccarların Basra'ya yolculuk yapmasına mani olan karışıklıklar olduğunu öğreniyoruz.¹¹⁹ Bununla birlikte bu dönemin önemli kısmının, Basra yöneticilerinin şehri canlandırmaya yönelik teşebbüslere girişmeleriyle de birlikte oldukça huzurlu olduğu görülüyor. Paşa, tüccarları limana çekmek için 1681'de Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'na müruriye ücretlerini düşürdüğünü bildirdi, ayrıca tüccarların resmi harçlardan daha fazlasını ödemediklerinden emin olmak için şehbenderlik makamını iltizama vermemeye, onun yerine sadece bir Osmanlı memuru tayin etmeye karar verdi.¹²⁰

¹¹³ NA, VOC 1279, Report Willemsen, Basra, 19 Nov. 1671, fol. 916v.

¹¹⁴ NA, VOC 1285, Wallis, Basra to Heren XVII, 9 March 1673, fol. 25v.

¹¹⁵ NA, VOC 1304, De Haeze, Gamron to Batavia, 24 May 1674, fol. 439.

¹¹⁶ Abbé Carré, *Travels*, III, s.840.

¹¹⁷ Longrigg, *Four Centuries*, s.119.

¹¹⁸ Afandi, *Gulshan-i kbulafa*, s.283.

¹¹⁹ NA, VOC 1373, Van den Heuvel, Gamron to Batavia, 19 April 1683, fol. 882v.

¹²⁰ NA, VOC 1355, Verdonck, Basra to Heren XVII, 26 Sept. 1681, fols 438-9; VOC 1379, Casembroot, Gamron to Batavia, 2 Oct. 1681, fol. 2635v.

Fakat koşullar çok geçmeden yeniden kötüleşmeye başladı. İran'daki mali problemler, Basra'da gümüş darlığına sebebiyet vererek ve çok miktarda züyuf akçenin tedavülüne yol açarak Osmanlı-Safevî sınırını aştı.¹²¹ İstanbul'un gelire olan ihtiyacı ise daha da artıyordu. 1686 yılının sonlarında Hüseyin Paşa yeni vali olarak tayin edildi. Yaklaşık 4 ay sonra görevinin başındayken öldüğünde sabık paşa eski konumuna iade oldu. Paşa, başlangıçta halk tarafından iyi karşılanırsa da, sultanın Avrupa'daki savaşları için çok büyük miktarda paraya ihtiyacını olduğunu ilan edip yerel tüccarların 5 bin tumanlık hatırı sayılır miktardaki bu tutarı 4 ay içinde bularak bu ihtiyacı karşılamalarını emretmesi kendisini kısa süre içinde pek de hoşlanılmayan biri haline getirdi.¹²²

Şehir için yeni bir buhran dönemi oluşturan daha kötü durum ise 17.yüzyılın son 10-20 senesi içinde vebanın şehri mükerrer ziyaretleriydi. Bütün bunlara rağmen 1690'da sadece Hindistan'dan Basra'ya vasil olan gemi sayısı bile hala 15-16 idi.¹²³ Bağdat'tan gelen veba ise 1690 yılı sona ermeden şehri vurdu.¹²⁴ Basra'da mukim Karmelitler, aynı senenin Mart ayında, bütün dükkânlar ve pazarlar kapalı olduğu için şehirde bir şey satın alma imkânı bulunmadığından yakınmaktaydı. İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar ve Portekizliler, yani bütün Avrupalılar, mali gücü el veren herhangi bir Basra sakininin yaptığı gibi şehri terk etmişlerdi.¹²⁵ Safevî sarayına giden Hollanda elçisi Johan van Leene 1690'da İsfahan'dayken, Basra'da yalnızca bir tane Avrupalının kalmış olduğunu ve şehrin bütün nüfusunun veba tarafından kırılıp geçirildiğini haber aldığını nakleder.¹²⁶ Görgü şahidi olmayıp verdiği rakamların, Basra'yı oluşturan ana arazinin ötesindeki bir bölgeye de teşmil edilmedikçe abartılı olduğunu kabul etmemiz gereken Hamilton'a göre*: "*Veba Basra'yı o kadar şiddetli bir şekilde kırıp geçirdi ki 80 binin üzerinde insanın canını aldı, vebadan kaçıp kurtulanlar salgını takip eden üç yıl boyunca çölde yaşadılar; şehir vahşi hayvanların ikameti oldu, bu vahşi hayvanlar civardaki vahşi Araplar tarafından nihayet şehirden sürülüp çıkarıldı, Araplar şehre yaklaşık 12 ay boyunca hâkim oldular, Araplar da bu güne dek şehre sahip olan Türkler tarafından şehirden sürüldüler.*"¹²⁷

Salgını, Basra'daki Osmanlı hâkimiyetine karşı en büyük tehdidi oluşturan Arap kabileleri arasındaki huzursuzluktan mütevellit yeni bir isyan takip etti. Bu

¹²¹ NA, VOC 1333, Verdonck, Gamron to Batavia, 21 March 1679, fol. 695v.; VOC 1355, Verdonck, Basra to Heren XVII, 31 Sept. 1681, fol. 439; VOC 1398, Haen, Basra to Heren XVII, 10 Dec. 1685, fol. 600v.

¹²² NA, VOC 1425, Van Bullestraten, Basra to Heren XVII, 26 Sept. 1687, fol. 460v.

¹²³ Abdullah, *Merchants*, ss.61-62.

¹²⁴ Afandi, *Gulshan-i kbulafa*, s.298.

¹²⁵ Carmelite Archive, OCD 184a, Annales de la mission de Bassorah, fols 54-55.

¹²⁶ François Valentijn, *Oud and nieuw Oost-Indiën*, 8 vols in 5 tomes, Dordrecht 1727, V, s.255.

* Yazar, Hamilton'un vebadan ölenlerin sayısına dair verdiği rakamların sadece Basra için geçerli olmayacak kadar büyük olduğunu, bu rakamların ancak Basra dışındaki bölgeleri de kapsadığının kabul edilmesi durumunda makul olarak değerlendirilebileceğini kastediyor (gev. notu).

¹²⁷ Hamilton, *A New Account*, I, s.55.

kabilelerin başını ise zorlu bir rakip olan Şeyh Mâni b. Mugâmis'in önderlik ettiği Müntefik Kabilesi çekiyordu. Bu huzursuzluğun kökeninde mali meselelerin olduğu görülüyor çünkü Basra çevresindeki Araplar, salgının patlak vermesi ve bunu takip eden kıtlık yüzünden üç yıldır topraklarını ekip biçemedikleri halde hala bütün vergilerini ödemeye icbar ediliyorlardı.¹²⁸ Bu durumun neden olduğu isyan, İstanbul'un Bağdat'a birlikler göndermesine yol açtı, Araplar da bunun üzerine Bağdat ile Basra arasındaki bütün yolları kestiler. Olayları aktaran resmi versiyon, Arap yağmacıları kırıp geçirmeye kararlı Türk askerleri biçimindeki bir çizgide teselli bulduğu için bu meselede halkın ahvali karanlıkta kalmıştır. Oysa Basra'dan ayrılıp Kung'a varan muhacirler o ana dek Basra'nın nasıl bir hayalet şehre dönüşüp başına gelen felaketlerin sonucu olarak harabeye döndüğünü, Basra sakinlerinin kaçmak istediğini fakat kırsal bölgeyi kontrol eden bedevi birlikleri tarafından tehdit edilen bir Türk garnizonunun bunu yapmalarına engel olduğunu nakletmişlerdir. İstanbul destek vermek amacıyla, şehrin canlandırılmasına nezaret etmesi için 14 bin askerle eşliğinde bir paşa gönderdi. Paşa, Basra'ya hareket etmesini söyleyen emre binaen Bağdat, Diyarbakır, Musul ve Kerkük valileri ile beraber güneye doğru yola çıkmıştı. Basra'nın yeni valisi Babalı'den, gelecek üç yıl boyunca kendisine şehirde yargı yetkisi bahşeden ve isyancı Arap kabilelerini dizginlemek için milisleri kullanma yetkisi de veren bir *ferman* aldı.¹²⁹

Bu tedbirlere rağmen şartlar, kabile güçlerinin Bağdat'a giden yolu kesmeye devam etmeleri yüzünden kırılğan olmayı sürdürdü. 1695'in yaz mevsiminde Bağdat ve Basra yöneticilerinin bölgedeki düzeni yeniden sağlamayı başardıkları ve ticaretin de yeniden başladığı mealindeki müspet haberler aslında aceleciydi, nitekim müteakip dönem Müntefiklerin bölgede önemli bir mevki edinmelerine tanık olmuştu.¹³⁰ 1693'te gönderilen Osmanlı birliklerinin vusulünün yaklaşması Müntefik lideri Şeyh Mâni'nin birliklerini geri çekmesine yol açmıştı. Kısmen Osmanlıların Avrupa cephesinde çok meşgul olmaları yüzünden 1695'in sonlarında durum tersine dönmüştü. Şeyh Mâni şehri kuşatırken, görünüşe göre şehrin sakinleri tarafından Basra'ya girmesi için davet edilmişti ve bu cihetle Osmanlı Paşa'sını ve birliklerini kovarak savaştan Basra'yı ele geçirmeyi başarabildi.¹³¹

¹²⁸ Martin Gaudereau, 'Relation de la mort de Schah Abbas roi de Perse et du couronnement de Sultan Ussain, son fils', letter 12 Aug. 1694, in Anne Kroell (ed.), *Nouvelles d'Ispahan 1665-1695*, Paris 1979, s.62.

¹²⁹ NA, VOC 1507, Verdonck, Gamron to Heren XVII, 16 Aug. 1692, fol. 443v.; NA, VOC, Bout, Basra to Verdonck, Gamron, 24 Feb. 1693, fol. 344; VOC 1507, Bout, Basra to Verdonck, Gamron, 24 Feb. 1693, fol. 344; Bout, Basra to Verdonck, Gamron, 8 March 1693, fol. 344.

¹³⁰ NA, VOC 1571, Verdonck, Gamron to Batavia, 26 June 1695, fol. 167-168.

¹³¹ NA, VOC 1582, Verdonck, Gamron to Batavia, 1 Nov. 1695, fol. 16. Eğer İstanbul'a dönerse canından olmaktan korkan Osmanlı valisi görünüşe göre şahtan, Sultan Mustafa'nın cülusunu tebrik etmek amacıyla tertip edilmiş olup İstanbul'a gönderilmesi yakın ve muhakkak olan elçilik misyonuna katılmak ve padişaha Basra'dan kaçma gerekçesini açıklamak için kendisine izin vermesini talep etmek için kararlıydı ve bu amaçla İran'a kaçmıştı, bkz. "Relation de la mort de Schah Abbas", Kroell (ed.), *Nouvelles d'Ispahan*, s.77.

Şeyh Mâni'nin Basra'yı müteakip 2 yıl boyunca maharetle idare etmiş olduğu söylenir, neticede barış hüküm sürmüş ve şehrin sakinleri yönetimden hoşnut kalmışlardı.¹³²

İranlı idareciler olayların bu beklenmedik yönde gelişmesinden ve Basra civarında çok sayıda hac kervanının yağmalanmasından (ki Basra da bu olayların bir parçasıydı) pek memnun değillerdi, zira bu gelişmeler İranlıları Şeyh Mâni'nin yayılmacı emellerinin meydana getirdiği tehlikeyle karşı karşıya bırakmıştı. İranlıların tayin ettiği Huveyze valisi Ferecallâh'ın ise endişelenmek için kendi sebepleri vardı, zira kendi yeğeni Seyyid Mahmûd'un taraftarları ile Müşa'sa' mensubu yaklaşık 5 bin kişiden oluşan hoşnutsuz grup, Basra'nın zapt edilmesinde Şeyh Mâni'ye yardımcı olmak için güçlerini onunla birleştirmişti. Ortaya çıkan sonuç ise Şeyh Mâni ve onun Müşa'sa mensubu sempatanları ile Ferecallâh'a sadık kuvvetler arasında bir mücadelenin başlaması oldu, bu mücadele Ferecallâh'ın Basra'yı ele geçirmesi ve Şeyh Mâni'yi de kaçırmaya icbar etmesi ile sonuçlandı.¹³³

Şeyh Mâni'nin firarı ve Basra'nın Huveyze valisi tarafından ele geçirilmesi bölgedeki kargaşaya son vermedi. Beni Hâlid, Fudûl ve Rabî'a gibi Arap kabilelerinin desteği ile yeniden toparlanmayı başaran Şeyh, Basra'ya ve hatta Huveyze'ye saldırmak için geri döndü.

Bu gelişmeler Safevî sarayından, Kûh-Gilûye valisi Ali Merdan Han'ın komuta ettiği bir ordunun Luristan'dan Basra'ya hareket etmesini emreden bir ferman sadır olmasına yol açtı. İran birlikleri 26 Mart 1697'de Basra'yı işgal ettiler, Ali Merdan Han da şehrin valisi olarak tayin edildi. Aynı sene içinde Ali Merdan Han'ın yerini Devrek valisi İbrahim Han aldı.¹³⁴

İranlıların yönetimi altında Basra'nın nasıl bir gelişme kaydettiği tam olarak belli değildir. Muasır kaynaklar bu konu hakkında görüş birliği içinde değiller. Birkaç görgü şahidi İranlıların hâkimiyeti altındaki Basra'nın iyi yönetildiği, ayrıca hem Ali Merdan Han'ın hem İbrahim Han'ın halka yakınlık gösteren idareciler olarak takdir gördüğü konusunda ısrar ediyor. Basra'da mukim Karmelitler'e göre, şehrin refah seviyesi İranlıların müşfik yönetimi altında yükseldi.¹³⁵ Hamilton da, İranlıların ticareti teşvik etmesi olarak tanımladığı tavrı methodip onların idaresi ile Türklerin yine ona göre "yabancı tüccarlara karşı küstâb" olan idaresini mukayese etmiştir.¹³⁶ Diğer yandan 1700 yılında Hollandalılar, çok sayıda tüccarın limanı terk

¹³² (ed.) Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.412-413.

¹³³ Gaudereau, Isfahan 12 Aug. 1694, (ed.) Kroell, *Nouvelles d'Ispahan*, s.62; Ranjbar, *Musha'sha'iyân*, ss.330-331.

¹³⁴ Muhammad İbrâhîm b. Zayn al-Âbidîn Nâsirî, *Dastûr-i shabriyârân*, Muhammad Nâdir Nâsirî Muqaddam (ed.), Tehran 1373/1994, s.249; NA, VOC 1598, Bergaigne, Gamron to Batavia, 8 June 1697, fol. 80; Gollancz, *Chronicle of Events*, s.415; Ranjbar, *Musha'sha'iyân*, s.331.

¹³⁵ Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1170 ve devamı; Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.415-416.

¹³⁶ Hamilton, *A New Account*, I, ss.82-84.

ettiğini ve ticaretin düşüş gösterdiğini iddia ederek Safevî yönetimi altındaki Basra'nın eski şaşaasını kaybetmiş olduğundan yakınmaktaydı.¹³⁷

İranlılar Basra'yı ele geçirdiler fakat şehir üzerinde kayıtsız şartsız bir hak talebinde bulunmaktan da kaçındılar. Şah Sultan Hüseyin'in, atalarının 1639'dan beri o kadar titizlikle muhafaza etmeye çalıştığı Osmanlılarla Safevîler arasındaki barışı bozmama hususundaki endişesi bu konuda yaşanan tereddütte açık bir şekilde rol oynadı. Şahın bu endişesini, asi Kürt reisi Baban Süleyman'ın, Osmanlılarla sınır olan bölgede kâin Erdelan şehrini ve Urûmiye Kalesi'ni 1697'de ele geçirerek Safevî hâkimiyetine meydan okuması da pekiştirdi.¹³⁸ Ancak Safevî idaresinin aynı zamanda, İran'ın tabiatında var olan askeri zayıflığa ilişkin farkındalığı ve had safhada istikrarsız bir bölgede kâin bir şehirde tutunmanın zor olacağına dair ki kavrayışı da Basra konusunda gösterilen bu duraksamanın sebeplerinden olmalı. Bu yüzden Şah Sultan Hüseyin Basra'nın saf altından mamul anahtarlarını aldı ve Rüstem Hân Zengene'yi bu anahtarları, şehrin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu gösteren sembolik bir iyi niyet gösterisi olarak sultana teslim etmek üzere İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Gerçekten de, görünüşe göre toparlanıp bu sırada Huveyze valiliği görevinden azledilmiş bulunan sabık düşmanı Ferecallâh ile ortak amaçları için iş birliği yapan Şeyh Mâni, Hurma Kalesi yakınlarında büyük bir İran birliğini Safevî askerlerinin büyük kısmını öldürerek ve generallerini de esir ederek 1697 senesinin sonlarında mağlup etti.¹³⁹ 1698'in yaz mevsiminde, 400 kişilik bir Osmanlı sefaretinin şehri Osmanlı sultanı adına teslim almak için Basra yolunda olduğu İran'a bildirildi.¹⁴⁰ İranlılar Aralık 1698 ile Nisan 1699 arasında bu sefaretin üyelerini ağırladılar, ayrıca Basra'yı teslim etme konusundaki hüsnüniyetlerini, Sultan'ın Şah'a yazdığı mektupta Basra'yı geri kazanmayı isteyip istemediği sorusuna cevap vermemiş olmasına rağmen dile getirmeye devam ettiler. Sultan'ın bu talebini mektubunda belirtmek yerine, Bağdat valisine, gidip şehrin iadesini istemesini emrettiği nakledilmiştir, ayrıca söylentilere bakılırsa Baban Süleyman'ın da bu girişimlere destek vermesi sağlanmıştı.¹⁴¹ Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Basra'nın yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmesi birkaç yıl daha alacaktı. Şeyh Mâni 1700 yılının başlarında, İbrahim Han'dan 500 tuman talep ederek şehrin önünde tekrar arz-ı endam etti. Yeterli sayıda askeri olmayan İbrahim Han, 300 tumanlık bir ödeme ile düşmanını savuşturdu ve akabinde Kûh-Gilûye'den 6 bin asker topladı. Ne var ki Arap kuvvetleri Basra

¹³⁷ NA, VOC 1614, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 31 May 1700, fol. 1131v.

¹³⁸ NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 31 March 1698, fol. 7.

¹³⁹ Afandî, *Gulshan-i kbulafâ*, s.307; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 11 Jan. 1698, fol. 19; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Heren XVII, 6 May 1698, fol. 37; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 20 Aug. 1698, fol.6.

¹⁴⁰ Afandî, *Gulshan-i kbulafâ*, 307; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Heren XVII, 6 May 1698, fol. 37; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 20 Aug. 1698, fol. 6.

¹⁴¹ NA, VOC 1603, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 6 Feb. 1699, fol. 1851v; VOC 1626, Casteleyn, Isfahan to Hoogcamer, Gamron, 22 Feb. 1699, fol. 98.

üzerindeki baskılarını sürdürdüler, bu durum Şah'ın aynı sene içinde İbrahim Han'ı başarısızlığı yüzünden azletmesine, Karmelitlerin "köpek" olarak isimlendirdiği bir adam olan el-Kûrna'nın sabık valisi Davud Han'ın da onun yerini almasına neden oldu. Araplar akabinde Basra'yı abluka altına aldılar, bu da şehirde kıtlığın patlak vermesine sebep oldu.¹⁴²

Bu durum ertesi yıl da devam etti. Şubat ayına gelindiğinde, Basra'da konuşlanmış olup hem maaş alamamak hem de çok büyük bir Osmanlı ordusunun yaklaşıyor olduğuna dair ki haberler yüzünden zaten morali bozuk olan 6 bin İranlı asker isyan edip çok sayıda evi yağmaladı.¹⁴³ Gerçekten de Osmanlılar, Merkezi Irak'ta baş gösteren kabile zorbalığıyla başa çıkmak için büyük bir sefer düzenlemişlerdi. Osmanlı ordusunun ana hedefi Hazâ'il Kabilesi tarafından tehdit edilen Hille şehriydi. Birecik'te monte edilmiş sallardan müteşekkil bir donanma Fırat'ın aşağısına doğru seyredip Hille'yi korumaya girişirken, bir ordu da Bağdat'tan Basra istikametine doğru yola çıktı.¹⁴⁴ Bağdat *mütesellim* Daltaban Mustafa Paşa 9 Mart 1701'de Basra önünde belirip şehrin anahtarlarını talep etti. Bunun üzerine Davud Han teslim oldu, müteakiben İran askerleri de hazırda bekletilen gemilere bindiler. Yeni tayin edilen Osmanlı valisi Ali Paşa bu gelişmeden bir gün sonra, Bağdat, Sivas ve Kerkük valilerinin yanı sıra 3 bin Osmanlı askerinin refakatinde Basra'ya girdi.¹⁴⁵

Sonuç

Bu çalışma, Longrigg'in olayları nakledişinin doğruluğunu teyit ederken 17. yüzyıl Basrası'nın kargaşalı siyasi tarihine çok sayıda önemli ayrıntı da eklemektedir. Birlikte ele alındığında bütün bu gelişmeler, 1546'da sözüm ona Osmanlı sistemine dâhil edilen Basra ve çevresinin ne kadar uzun bir süre ihtilafli topraklara sahip bir konumda kaldığına delalet etmektedir. Hiç şüphesiz, Longrigg ile birlikte tarihçiler, Basra üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin, şehrin Osmanlı sistemine biçimsel olarak dâhil edilmesinden sonra bile en iyimser görüşle çok zayıf kaldığını kabul etmişlerdir. Bruce Masters'ın yazdığı üzere, "*Pax Ottomanica çok uzağa ulaşmadı ve Levant'a giden yolun üstünde düzenli aralıklarla patlak veren kargaşa ve isyanları kesinlikle engellemedi.*"¹⁴⁶ Yerel yöneticilerin Osmanlı metbuiyetini zahiren tanıdıkları fakat gerçekte ise müstakilen hüküm sürdükleri Kuzey Afrika'nın büyük kısmında olduğu üzere el-Mugâmis ve Afrâsiyâblar gibi Basra'nın hükümrân aileleri de Babali'nin talep ettiği tam itaat anlayışını destekleseler bile İstanbul'dan büyük ölçüde

¹⁴² Nâsirî, *Dastâr-i shabriyârân*, s.257; Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.418-420.

¹⁴³ Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.427-428.

¹⁴⁴ Caskel, *Die Beduinenstämm*, s.419.

¹⁴⁵ NA, VOC 1626, Casteleyn, Isfahan to Hoogcamer, Gamron, 22 Feb. 1699, fol. 98; VOC 1603, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 6 Feb. 1699, fol. 1851v; VOC 1603, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 1 July 1699, fol. 1654v.; IOR E/3/64/7982, Goodshaw, Basra to Comp., 27 Oct. 1702; Gollancz, *Chronicle of Events*, s.428.

¹⁴⁶ Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York 1988, s.13.

bağımsız bir şekilde hareket ettiler. Oysaki bu çalışma bölgedeki mütemadi istikrarsızlığın kaynaklarının ve dinamiklerinin kapsamını, Osmanlı mülküne dâhil olup ara sıra da İran'ın müdahalesine maruz kalan boyun eğmez kabile kuvvetlerinin tahripkâr etkisinin ötesine uzandığını göstererek genişletmektedir. Özellikle İran'ın, daha sonraki dönemlerde olduğu üzere bu dönemde de Basra'nın işlerine yönelik ilgisinin ve müdahalesinin genellikle itiraf edilenden çok daha güçlü ve kesintisiz olduğu görülüyor. Güney Irak İsfahan'a, İstanbul'a kıyasla çok daha yakındı ve Safevî Devleti'ne tabi Hûzistân'ın (İran Arabistanı'nın) ovalarının doğal bir uzantısıydı, neticede bu durum Safevîleri Basra konusunda çabalamaya ve ticari açıdan ilgi çekici olup genellikle Şii nüfusun meskûn bulunduğu Basra'yı kendi yörelerine almaya teşvik etmiş olmalı.

Basra'yı daha geniş bir bölgesel bağlamda inceleyen bu çalışma; olaylara yön veren gerçek dinamiklerin aslında, kendini geçirgen ve değişken kara sınırları bağlamında ortaya koyan bir iktidar uğruna komplike bir mücadeleye girişmiş birden çok aktörün arasındaki etkileşimi içerdiğini ortaya koymaktadır. Basra için verilen mücadele 4 grup zümrenin hem kendi aralarında hem de kendi içlerinde verildi. Yerel halk ve onun temsilcileri olan el-Mugâmis ve ardından Afrâsiyâblar bu zümrelerin ilkinin oluşturdukları. Bunların şehre olan sadakatleri samimiydi fakat bu sadakat, şehrin surları dışındaki ikinci aktörler grubunu oluşturan güçlerle tesis ettikleri kuvvetli kabile bağlarının mevcudiyetini engelleyemedi. Sur dışındaki bu güçlerden el-İlayân, Müntefik ve Müşa'sa'lar en önemli ve güçlü olanlarıydı. Bunların her biri ayrı ayrı Osmanlılara ve Safevîlere lafzen medyundu. Her ne kadar Müşa'sa'ların durumunda bu bağımsızlık, onların liderine bir sınır eyaletinin yöneticisi olarak valilik statüsü veren İran ile kurdukları resmi bir haraç ilişkisi vasıtasıyla tanımlanmış olsa da gerçekte bu gruplar emperyal güçlerin etkisinden genellikle bağımsızdılar. Karşılıklı olarak fayda temin eden bir ilişki dâhilinde imparatorlukların hem kendi vekilleri hem de lojistik aktiviteler, istihbarat toplanması ve fiili askeri destek bağlamında yardımcıları olarak kullandıkları bu yerel kabile kuvvetleri yani üçüncü grup, emperyal güçlerin stratejisinde çok önemliydi. Devletlerin zayıf askeri kapasitesinin getirdiği zorunluluklar; bu bölgesel güçleri, kendi özerkliklerini Osmanlı ve Safevî siyasi yapısı içinde azami seviyeye çıkarmak için kullandıkları kuvvetli bir pozisyona taşıdı. Rhoads Murphy'in iddia ettiği üzere, Safevîler ile Osmanlılar arasındaki sınır bölgelerinde kâin (Kürt) kabileleri, İstanbul ve İsfahan'ın savaş teşebbüslerine dâhil edildiklerinde ve imparatorluklar da onların hizmetlerine bel bağladıkça bu sınır bölgesi kabileleri güç kaybetmekten ziyade aslında daha da kuvvetlendiler.¹⁴⁷ Son olarak dördüncü grup ise Avrupalılardan, yani bölgeye tamamen birer yabancı olarak gelmiş olan insanlardan oluşuyordu. Portekizlilerin Basra'nın askeri hamileri olarak oynadıkları

¹⁴⁷ bkz. Rhoads Murphey, "The resumption of Ottoman-Safavid border conflict, 1603-1638: effects of border destabilization on the evolution of state-tribe relations", *Orientwissenschaftliche Hefte*. Mitteilungen des SFB 'Differenz und Integration', 5: Militär und Integration, Halle (2003), ss.151-170.

rolde, bölgenin siyasi dinamiklerinde ilerleyen zaman içinde önemli bir tema haline gelecek olan tavrın erken bir örneğini görüyoruz; bu tema, yerel ve bölgesel güçlerin ya bölgedeki isyancı güçlere ya da merkezi hükümete karşı, üstün ateş gücüne sahip Batılı milletlerden himaye talep etmesidir.

Bu mücadeledeki menfaatler iktidar ve paraydı; ittifaklar, ara sıra “*Türkler Araplara karşı*” şeklinde bir etnik husumet belirtisi gösterse de çoğunlukla araçsaldı ve Basra’nın yerel yöneticilerinin hepsinin bu olan bitenlerdeki rolü ise genelde dış güçleri dengelemeye çabalamaktan ibaretti. Afrâsiyâblar bu nedenle ellerinden geldiğince Osmanlılar ile Safevîleri birbirlerine düşürmeye özen gösterdiler. Ali Paşa, Safevîler ile Osmanlıların Bağdat için verdikleri ve Osmanlıların 1638’de şehri ele geçirmelerine yol açan savaşta yer almayarak tarafsız görünme kararı almıştı. Her ikisi de güçlü olan komşularla dost kalmak için bilinçli olarak tasarlanmış bir politikanın gereği olarak alınan bu karar Basra’lı yöneticilerin takındığı tavrın tipik bir örneği olarak değerlendiriliriz. Benzer şekilde, Basra paşası hem İstanbul’daki sultana hem de İsfahan’daki şaha 10 ila 20 attan oluşan senevi bir haraç ödeme itiyatındaydı.¹⁴⁸

İki emperyal güç ise bu stratejide kendi rollerini oynadılar. Biri diğerinin emellerine karşı sürekli tetikte bulunurken her ikisi de Basra ve çevresinin diğerinin eline nihai şekilde düştüğünü görmek istemiyordu.¹⁴⁹ İranlılar 1639’da Osmanlılarla barış yaptıktan sonra Babiali, Güney Irak’taki hâkimiyet arayışı konusunda mezkûr barış sayesinde büyük bir avantaj yakaladı. Fakat bu durum Basralı yöneticileri, sonraki on yıllar boyunca İstanbul’dan gelen baskıya karşı bir denge unsuru olarak İsfahan’dan destek aramayı sürdürmekten alkoymadı. Bu siyaset Basra’nın özerkliğini, Şah II. Abbas’ın saltanatının sonlarına kadar temin edebilmiş olması sebebiyle dikkati çekecek bir şekilde işe yaradı.

Osmanlılar 1669’da nihayet Basra üzerinde kontrolü yeniden tesis ettiklerinde bile Basra için verilen mücadele sona ermedi. Osmanlılar şehri hayata döndürüp ticaretini de yeniden canlandırmaya giriştiler. Bununla birlikte Osmanlıların bu konudaki çabaları varidata duyulan aşırı ihtiyaç etrafında tasarlanmış bir mali rejim tarafından baltalandı, bunun sonucu olarak şehrin gerçek ihtiyaçları karşılanamadığı gibi bölgenin sakinleri de yeni yönetimden soğudular, ayrıca şehrin çevresindeki kabile topluluğuna da boyun eğdirilemedi. 1690 yılının korkunç veba salgını bahtsız şehre bir darbe daha indirdi, salgın sona erdiğinde ise iktidar peşindeki muhtelif rakipler egemenlik için bir kez daha çekişmeye başladılar.

¹⁴⁸ Le Gouz de la Boullaye, *Les voyages et observations du Sieur Boullaye-de-la-Gouz*, Paris 1657; repr. 1994, ss.163-164; NA, VOC 1188, Boudaen, Report on Basra, 29 Nov. 1651, fols 544v-45.

¹⁴⁹ bkz. NA, VOC 1188, Boudaen, Basra Daghregister, 14 Jan. 1652. fol. 467; Chardin, *Voyages*, X, s.79.

Kaynaklar

- Abd 'Ali b. Nâsir al-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsîbiya aw halqat magqûda fi ta'rih al-Basra*, Baghdad, 1380/1961.
- Abdullah, Thabit A. J., *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*, Albany, 2001.
- Abu'l-Hasan b. Ibrâhîm Qazvînî, *Favâ'id al-safaviyah*, Maryam Mîr Ahmadî (ed.), Tehran 1367/1988.
- Al-Shaykh Fath Allâh b. 'Alwân al-Ka'bî, *Zâd al-musâfir wa labnat al-muqîm wa al-hâdir*, 'Alâ al-Dîn Fu'âd (ed.), ikinci edisyon, Baghdad, 1377/1958.
- Ali, Ali Shâkir, "al-Tanzîmât al-idâriya al-uthmâniya fi nisf al-thânî min al-qarn as-sâdis ashar", *Majallat Dirâsât al-Khâlij wa al-Jazîra al-Arabiya*, Kuwait, 25, 1983, ss.125-140.
- _____, *Ta'rih al-Îrâq fi 'abd al-'uthmânî 1638-1750 m. Dirâsa fi ahvâlîbi al-siyâsiya*, Bağhdad, 1980.
- Anonim (ed.) *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*, 2 vols, London, 1939.
- Azzawi, Abbas, *Îrâq bayn al-ihtilâlâyn*, 7 cilt, Bağhdad, 1372/1953.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis, "Textes ottomans et safavides sur l'annexion de Bassora en 1546", *Eurasian Studies*, 3/1, 2004, ss.1-34.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis, Viviane Rahme, Salam Hamza, "Notes et documents sur le ralliement de la principauté de Basra à l'Empire Ottoman (1534-1538)", *Anatolia Moderna*, 6, (1996), ss.85-96.
- Barkan, Ömer L., "Research of the Ottoman fiscal surveys", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, London (1970), ss.163-171.
- Birken, Andreas, *Die Provinzen des osmanischen Reiches* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr.13), Wiesbaden (1976).
- Boxer, C. R., *Commentaries of Ruy Freyre de Andrada*, New York (1930).
- Caskel, Werner, *Die Beduinenstämme im Nord und Mittelarabien und im Irak*, Wiesbaden (1952) (Max freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen*, c.3).
- Carré, Abbé, *The Travels of the Abbé Carré in India and the Near East 1672-1674*, 3 cilt (eserin sayfaları tek bir cilt gibi numaralandırılmıştır), London (1948).
- Caskel, Werner, "Die Wâlî's von Huwezeh", *Islamica*, 6 (1934), ss.415-434.
- Chardin, Jean, *Voyages du chevalier Chardin en Perse et en autres lieux de l'Orient*, L. Langlès (ed.), 10 vols and atlas, Paris (1810-1811).
- Cordeiro, Luciano, *Dois capitães da Índia. Documentos ineditos entre os quaes diversas centidões autographas de Diogo de Conte*, Lisbon (1898).
- de la Boullaye, Le Gouz, *Les voyages et observations du Sieur Boullaye-de-la-Gouz*, Paris (1657; repr. 1994).
- de la Croix, François Petis, *Extrait du journal du sieur Petis, Fils, Professeur en Arabe, et secrétaire interprète entretenu en la marine renfermant tout ce qu'il a vu en fait en Orient*, in Ahmad Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Othomane auprès du Roi de Perse*, L. Langlès (ed.), Paris (1810).
- da Seine, Vincenzo Maria di S. Caterina, *Il viaggio all'Indie orientali*, Venice (1672).

- de Bourges, Jacques, *Relation du voyage de monsieur l'évêque de Beryte... par la Turquie, la Perse, les Indes etc.*, Paris (1666).
- de Gouvea, Antonio, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse*, çev. A. de Meneses, Rouen (1646).
- de Thevenot, Jean, *Suite de voyage de Mr. de Thevenot au Levant*, vol.4 of *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie et Afrique*, third edition, 5 vols, Amsterdam (1727).
- della Valle, Pietro, *The Travels of Sig. Pietro della Valle, a Noble Roman, into East India and Arabia Deserta*, London (1665).
- Dunlop, Hendrik (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Campagnie in Perzië, 1630-1638*, The Hague (1930).
- Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, Roger M. Savory (ed. ve terc.) (2 cilt tek cilt gibi numaralandırılmıştır), Boudier. Co. (1978).
- Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London and New York (2004).
- _____, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, London (1994).
- Fitch, Ralph, "The Voyage of Master Ralph Fitch Merchant of London to Ormus...", Samuel Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, 20 cilt, Glasgow (1905-1907), III.
- Floor, Willem, Mohammad H. Faghfoory, *The First Dutch-Persian Commercial Conflict: The Attack on Qeshm Island, 1645*, Costa Mesa (2004).
- Foster, William (ed.), *The English Factories in India, 1624-1629*, Oxford (1909).
- Gaudereau, Martin, 'Relation de la mort de Schah Abbas roi de Perse et du couronnement de Sultan Ussain, son fils', letter 12 Aug. 1694, Anne Kroell (ed.), *Nouvelles d'Ispahan 1665-1695*, (Paris (1979).
- Gollancz, Sir Hermann, (ed.) *Chronicle of Events between the Years 1623 and 1733 Relating to the Settlement of the Order of Carmelites in Mesopotamia*, London (1927).
- Gulbenkian, Roberto, "Relações político-religiosas entre os Portugueses e os mandeus baixa Mesopotâmia e do Cuzistão ne primeira metade do século XVII", Roberta Gulbenkian, *Estudios Históricos, II, Relações entre Portugal Irão e Médio Oriente*, Lisbon (1995), ss.325-420 (ss.361-371).
- Hamid, Tarik Nafi, "The political, administrative and economic history of Basra Province 1534-1638", PhD Dissertation, University of Manchester (1980).
- Hamilton, Alexander, *A New Account of the East Indies*, 2 vols, Edinburg (1727).
- Khoury, Dina Rizk, "Merchants and trade in Early Modern Iraq", *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (1991), ss.53-86.
- Imber, Colin, "The navy of Süleyman the Magnificent", *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul (1996).
- Inalcik, Halil, "The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy", M. A.Cook ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London (1970).
- Iskandar Beg Munshî Turkaman, *Dhbayl-i târikb-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbâsî, Khvânsarî Suhaylî* (ed.), Tehran (1317/1938).
- _____, *Târikb-i 'âlam-ârâ-li 'Abbâsi*, Iraj Afshâr (ed.), 2 cilt (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), ikinci edisyon, Tehran (1350/1971).
- Ja'fariyân, Rasûl, *Safaviyah dar arsav-i dîn, farhang va siyâsat*, (3 cilt tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Qum (1379/2000).

- Longrigg, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford (1925), yeniden basımı Reading (2002).
- Mandaville, John E., "The Ottoman province of al-Hasa in the sixteenth and seventeenth century", *Journal of the American Oriental Society*, 90 (1970), ss.486-513.
- Martineau, Alfred, (ed.) *Mémoires de Francois Martin, fondateur de Pondichery (1665- 1696)*, 3 vols, Paris (1931-1934).
- Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York (1988).
- Matthee, Rudi, "Iran's Ottoman diplomacy during the Reign of Shâh Sulaymân I (1077-1105/1666-1694), Kambiz Eslami (ed.), *Iran and Iranian Studies: Papers in Honor of Iraj Afshar*, Princeton (1998), ss.91-126.
- _____, "Mint consolidation and the worsening of the late Safavid coinage: the mint of Huwayza", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 44 (2001), ss.505-539.
- _____, "The Safavid-Ottoman frontier: Iraq-i Arabs as seen by the Safavids", *International Journal of Turkish Studies*, 9 (2003), ss.157-174.
- McChesney, R. D., "The Central Asian Hajj-pilgrimage in the time of the early modern Empires", Michel Mazzaoui (ed.), *Safavid Iran and Her Neighbors*, Salt Lake City (2003), ss.129-156.
- Muhammad 'Ali Ranjbar, *Musba'sha'iyân. Mâbiyat-i fikrî-ijtimâ'î va farâyand-i tahavvullât-i târîkhî*, Tehran (1382/2003).
- Muhammad Ibrâhîm b. Zayn al-'Âbidîn Nâsirî, *Dastûr-i shabriyârân*, Muhammad Nâdir Nâsirî Muqaddam (ed.), Tehran (1373/1994).
- Muhammad Ma'sûm b. Khvâjigî Isfahânî, *Khulâsat al-siyar. Târikh-i rûzgâr-i Shâh Safî Safavî*, Iraj Afshâr (ed.), Tehran (1368/1989).
- Muhammad Tâhir Vahîd Qazvinî, *'Abbasnâmah ya sharh-i zindigânî-yi 22 sâlah Shâh 'Abbas-i thâni (1052-1073)*, Ibrâhîm Digqân (ed.), Arak (1329/1950).
- Muhammad Yûsuf Vâlah Qazvinî Isfahânî, *Khuld-i barîn. Îrân dar zamân-i Shâh Safî va Shâh 'Abbas-i dîvvum (1038-1071 h.q.)*, Muhammad Rizâ Nasîrî (ed.), Tehran (1380/2001).
- Mullâ Kamâl, *Târikh-i Mullâ Kamâl*, Ibrâhîm Dihgân (ed.), *Târikh-i Safaviyân*, Arak (1326/1950).
- Mullâ Jalâl al-Dîn Munajjim, *Târikh-i 'Abbasî ya rûznâmeh-i Mullâ Jalâl*, Tehran (1366/1987).
- Murphey, Rhoads, *-Ottoman Warfare 1500-1700*, New Brunswick (1999).
- _____, "The resumption of Ottoman-Safavid border conflict, 1603-1638: effects of border destabilization on the evolution of state-tribe relations", *Orientwissenschaftliche Hefte. Mitteilungen des SFB 'Differenz und Integration'*, 5: Militâr und Integration, Halle (2003), ss.151-170.
- Nazmî-zâda Murtadâ Afandî, *Gulshan-i kebulafâ*, Mûsâ Kâzim Nûrsû (terc.) (basım yeri yok, basım tarihi yok).
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (1999).
- Posch, Walter, *Der Fall Alkâs Mîrzâ und der Persienfeldzug von 1548-1549. Ein gescheitertes osmanisches Projekt zur Niederwerfung des safavidischen Persiens*, Marburg (2000).
- Richard, Francis, *Raphaël du Mans, missionnaire en Perse au XVIIe s.*, 2 vols, Paris (1995).
- Sayyid Ahmad Kasravî, *Târikh-i pânsadsâlah-i Khûzistân*, Tehran (1362/1983).

Slot, B. J., *The Arabs of the Gulf 1602-1784*, Leidschendam (1993).

Soucek, Svat, "Arabistan or Khuzistan", *Iranian Studies*, 17 (1984), ss.195-214.

Stewart, Devin, "The humor of the scholars: the autobiography of Ni'mat Allâh al-Jazâ'irî (d.1112/1701)", *Iranian Studies*, 22 (1989), s.47-81.

Teresia, P. Fr. Ambrosio A S. O.C.D., 'Relazione della missione di Bassora', *Analecta Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*, 13 (1938).

Teixeira, Pedro, *The Travels of Pedro Teixeira*, William F. Sinclair (terc. ve şerh), London (1902).

Valentijn, François, *Oud and nieuw Oost-Indiën*, (8 cilt 5 cilt halinde basılmıştır), Dordrecht (1727).